

Pilot Natuur- & Landschapsnorm

Resultaten uit de pilot Natuur-& landschapsnorm: 3 jaar ervaring op 19 bedrijven

Pilot Natuur- en Landschapsnorm, Hoofdrapport

Colofon

© 2014 Wageningen, Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) onderzoeksinstituut
Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO.

Voor nadere informatie gelieve contact op te nemen met: DLO in het bijzonder onderzoeksinstituut Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Akkerbouw, Groene ruimte en Vollegrondsgroenten.

DLO is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

PPO Publicatienr. 600

De Pilot Natuur- en Landschapnorm is gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken en is onderdeel van het BO-programma 11-014-016

Projectnummer: 3250205412

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving,

onderdeel van Wageningen UR Business Unit Akkerbouw,
Groene ruimte en Vollegrondsgroenten.

Postbus 430, 8200 AK Lelystad, T 0320 291 111, F 0320 230 479, E info.ppo@wur.nl, www.ppo.wur.nl

Alterra

(instituut binnen de rechtspersoon Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek)

Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 07 00, E info.alterra@wur.nl,

www.wageningenUR.nl/alterra. Alterra is onderdeel van Wageningen UR (University & Research Centre).

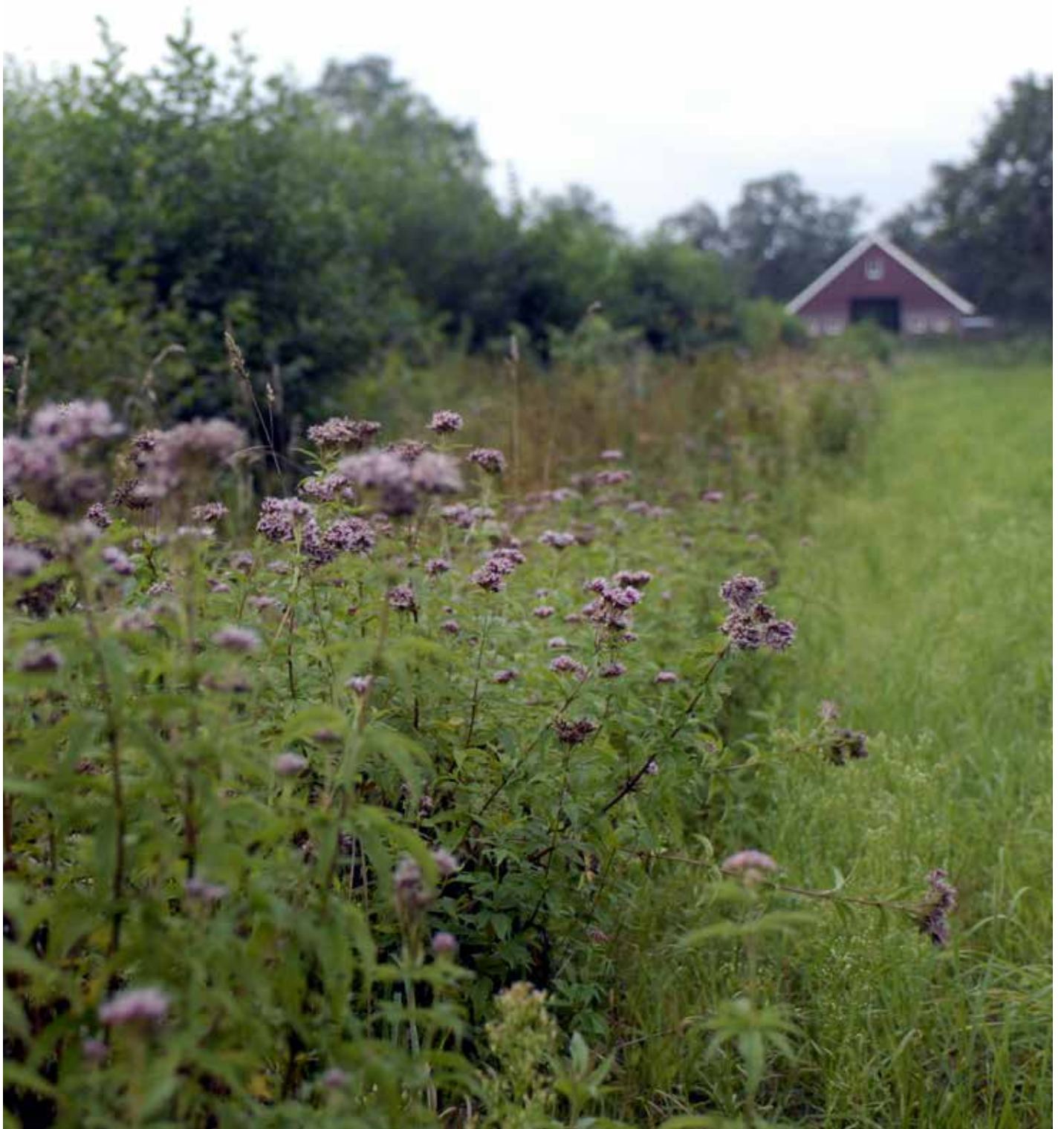
CLM Onderzoek en Advies BV

Postbus 62, 4100 AB Culemborg, T 0345 470700, F 0345 470799, E info@clm.nl, www.clm.nl

Pilot Natuur- & Landschapsnorm

Resultaten uit de pilot Natuur-& landschapsnorm: 3 jaar ervaring op 19 bedrijven

Andries Visser, Frans van Alebeek, Arjan Dekking, Henk Kloen, Joost Lommen & Anton Stortelder, 2014

Inhoud

Samenvatting	7
De Natuur- & LandschapsNorm	11
2.1. Wat is de Natuur- & LandschapsNorm	11
2 De pilot Natuur- & landschapsnorm	13
3.1 Aanleiding, doel en achtergrond van de pilot	13
3.2 Uitvoering van de pilot Natuur- & landschapsnorm	14
3.3 Selectie van 20 bedrijven	14
3.4 Algemene bedrijfsgegevens	16
3.5 Communicatie	17
4 Ervaringen met de natuur-& landschapsnorm	19
4.1 Voldoen aan de voorwaarden	19
4.2 Gerealiseerde oppervlaktelandschapselementen	25
4.3 Ervaringen van deelnemers	27
4.4 Sociale omgeving; enquêtes plus reacties van burgers	30
4.5 Wat levert de NLN op	27
5 Kosten en Financiering van de NLN	41
5.1 Vergoedingssystematiek	41
5.2 Kosten van aanleg	43
5.3 Kosten van beheer	43
5.4 Mogelijke aanvullende financieringsbronnen	52
6 Begeleiding van deelnemende bedrijven in de Pilot NLN	55
6.1 Begeleiding van deelnemende bedrijven in dePilot NLN	55
6.2 praktische toepassing van NLN door een gebiedscollectief	56
7 Suggesties voor verbetering van de NLN	59
8 Perspectieven voor de NLN-aanpak in clusters van bedrijven.	59
8.1 Inleiding: wat zijn clusters	59
8.2 Organisatorische voordelen van clustering	61
8.3 Heeft geclusterde aanpak ook nadelen?	65
8.4 Ecologische en landschappelijke voordelen van clustering	65
9 De NLN en het nieuwe GLB beleid	67
9.1 Bijdrage NLN aan GLB-vergroeningsthema's	67
9.2 Relatie met GLB- pijler 1/vergroeningseisen	68
9.3 Relatie met GLB- pijler 2/ agrarisch natuurbeheer	68
9.4 Betekenis van NLN voor andere vormen van verduurzaming	71
10. Conclusies en aanbevelingen	73
11. Literatuur	77
Bijlage 1. Voorbeeld bedrijfsnatuurplan	79
Bijlage 2. De boeren aan het woord over de NLN (Losse bijlage)	

Bloemenveldje op het erf van familie Arink

Gefaseerd maaibeheer geeft diversiteit in randen bij Stegeman

1. Samenvatting

Het basisidee van de Natuur- en LandschapsNorm (NLN) voor landbouwbedrijven is om een eenvoudig uitvoerings- en financieringssysteem te ontwikkelen voor een aantrekkelijke, streekeigen natuur- en landschapskwaliteit. De natuur- en landschapsnorm gaat om een eenvoudige set van zes voorwaarden waaraan deelnemende bedrijven zouden moeten voldoen.

Vanuit de Tweede Kamer (amendement Waalkens, dec. 2009) werd voorgesteld om te verkennen hoe deze voorwaarden kunnen worden ingezet in een herzien Gemeenschappelijk Landbouw Beleid. Alterra, PPO en CLM hebben in de jaren 2010 tot en met 2013 in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken een pilot op 19 bedrijven uitgevoerd om te onderzoeken hoe bedrijven de NLN voorwaarden invullen en welke natuur- en landschapswaarde dit toevoegt aan deze bedrijven. De 19 deelnemers van de NLN pilot omvatten akkerbouw- en melkveebedrijven, zowel gangbaar als biologisch, in 'begrensd' en 'witte gebieden', verspreid over de Nederlandse landschappen. De Natuur- en landschapsnorm bestaat uit de volgende zes onderdelen:

1. Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen en wordt niet als productiegrond benut.
2. Er is een diversiteit aan gewassen, met minimaal 3 gewassen in het bouwplan van de akker- en tuinbouw en een diverse samenstelling van grasland in de veehouderij.
3. De ondernemer draagt zorg voor een actief natuurgericht beheer van de landschapselementen.
4. Alle beheersafval (maaisel, snoeihout e.d.) wordt in de bedrijfskringloop opgenomen.
5. Vogels en andere dieren wordt zoveel mogelijk broed- en schuilgelegenheid geboden.
6. Op het erf bestaat minimaal 40% van het oppervlak uit streekeigen en aantrekkelijke groen.

Voor hun inspanningen om aan de NLN eisen te voldoen, ontvangen de ondernemers in deze pilot een vergoeding van € 160 per hectare bedrijfsareaal per jaar, gebaseerd op kosten zoals vastgesteld in de Nederlandse Catalogus Groenblauwe diensten.

De belangrijkste onderzoeksvraag van de NLN pilot is: is de NLN-vergoedingssystematiek een haalbare beleids optie

voor het nieuwe GLB en wat betekent toepassing ervan aan meerwaarde?

Hieronder werden verschillende deelvragen geformuleerd, zoals:

- Wat levert implementatie van NLN op?
- Is de NLN-vergoedingssystematiek economisch haalbaar? (werkt het, klopt het?)
- Wat zijn de grootste belemmeringen rond de NLN-systematiek en hoe zijn die op te lossen?
- Welke aanvullende financieringsbronnen kunnen de NLN-systematiek versterken?
- Wat is de verwachting over hoe boeren gebruik gaan maken van deze toekomstige regeling? Is daarin onderscheid te verwachten tussen bio- en gangbare boeren?
- Welke rol kunnen ANV's spelen bij uitvoering en uitrollen van de NLN norm?
- Is er een meerwaarde in toepassing van de NLN op geclusterde bedrijven? Wat zijn voor- en nadelen van een individuele versus een gebiedsgerichte NLN-aanpak?

Deze vragen worden in het rapport uitvoerig beantwoord, op basis van de ervaringen in de pilot.

Inmiddels heeft het GLB zijn definitieve beslag gekregen en blijkt nu (2013) dat sommige onderdelen van de NLN daar minder goed in passen. Andere onderdelen van de NLN kunnen goed samengaan met de vergroeningseisen van het GLB.

Is de NLN-vergoedingssystematiek een haalbare beleids optie voor het nieuwe GLB en wat betekent toepassing ervan aan meerwaarde?

Er kan worden geconcludeerd dat met de NLN voorwaarden ruimschoots wordt voldaan aan de vergroeningseisen van pijler 1 van het GLB. De NLN gaat veel verder in het beheer, en daarmee het realiseren van natuurkwaliteit. De vergroeningstoelage is geen prikkel om het NLN concept toe te passen. Het voldoen aan vergroeningsvoorwaarden in pijler 1 is voor bedrijven veel eenvoudiger dan het voldoen aan de NLN voorwaarden. De meerwaarde van de NLN is dat met deze aanpak een veel grotere bijdrage aan natuur- en landschapskwaliteit wordt gerealiseerd dan vereist is onder het GLB. De NLN aanpak realiseert samenhangende voorwaarden voor biodiversiteit, als een integrale benadering voor het hele bedrijf: percelen, erf en landschapselementen.

Wat levert implementatie van NLN op?

Alle deelnemers aan de pilot hebben de 6 voorwaarden van de NLN gerealiseerd. Zij geven aan dat een sterk punt van de NLN is dat de boer zelf de praktische invulling mag bepalen, passend bij de streek en passend bij de bedrijfsvoering. Uitvoering resulteert in de aanleg van extra gras-kruiden bufferstroken langs akkers, weiden en slootkanten in open landschappen in Noord en Zuidwest Nederland en in extra aanplant van houtwallen, hagen en zoombeplantingen in de besloten landschappen van Oost Nederland. De invulling van de 5% landschapselementen vraagt inspanning en deelnemers vinden het uit productie nemen van cultuurgrond voor landschapselementen alleen haalbaar als daar een juiste vergoeding tegen over staat. Het beheer van de landschapselementen is goed opgepakt. Het afvoeren en verwerken in de bedrijfsvoering van maaisel was voor een deel van de boeren nieuw en zij gaan er nu bewuster mee om. Vrijwel alle deelnemers hebben maatregelen genomen voor de fauna, zoals het ophangen van nestkasten, vooral voor boerenerfvogels. De voorwaarden voor gevarieerd grasland en vruchtwisseling en een groen erf kosten de deelnemers weinig inspanning. Deelname aan de pilot heeft er bij velen toe geleid dat de belangstelling voor het inpassen van natuur en landschap en het enthousiasme is gegroeid.

Is de NLN-vergoedingssystematiek economisch haalbaar?

De hoogte van de vergoeding in de NLN-pilot (160 euro/ha) wordt door de akkerbouwers en melkveehouders als voldoende ervaren. De in de pilot berekende kosten voor het beheer van NLN op basis van werkelijk bestede tijd komen lager uit dan de NLN vergoeding. Dit komt doordat in de registraties de werkelijke beheerskosten voor houtige beplantingen in de looptijd van deze pilot niet realistisch zijn vast te stellen. Er zijn grote verschillen tussen de bedrijven in de hoeveelheid tijd en kosten die aan het beheer besteed worden. Die verschillen bieden de mogelijkheid om ook de NLN vergoeding meer te differentiëren en bijv. regio-specifiek te maken. Een belangrijk onderscheid voor de hoogte van de beheerskosten is de vraag hoeveel oppervlakte (of %) houtige landschapselementen wordt opgenomen in het NLN bedrijfsplan. Dit betekent dat voor bedrijven die weinig houtige beplantingen hebben of aanleggen, de berekende vergoeding te hoog is en lager kan zijn.

Wat zijn de grootste belemmeringen rond de NLN-systematiek en hoe zijn die op te lossen?

De groep pilotbedrijven betreft zowel bedrijven met als

zonder ervaring met natuur- en landschapsbeheer. In de pilot is het gelukt om ook bedrijven zonder ervaring te stimuleren en enthousiast te maken. Flexibele invulling van de NLN maatregelen is een belangrijke succesfactor, voor zowel werving, het inpassen in de bedrijfsvoering en de kwalitatief goede uitvoering van maatregelen. Tijdens de werving voor de pilot zijn een aantal kandidaat-bedrijven afgehaakt. Enkele intensieve melkveebedrijven vonden de inspanning voor een gevarieerd grasland te groot. Voor enkele melkveehouders en fruitbedrijven was het uit productie halen van 5% grond een obstakel en werd de geboden vergoeding als onvoldoende compensatie beschouwd. Sommige bedrijven konden geen 40% groen op hun erf realiseren door teveel verhardingen en bebouwing. Samenvattend zijn er geen structurele of organisatorische belemmeringen gevonden, maar zullen agrariërs een individuele afweging maken of deze benadering passend is voor hun bedrijfssituatie.

Welke aanvullende financieringsbronnen kunnen de NLN-systematiek versterken?

Provincies kunnen meer agrarische natuur realiseren door middelen uit pijler 2 slim te combineren met middelen die agrariërs uit pijler 1 krijgen voor EFA gebieden. Het beheer van natuur- en landschapselementen volgens NLN-voorwaarden zou via pijler 2 van het Europese beleid kunnen worden georganiseerd, indien collectieven dit opnemen in hun gebiedsofferte. Bij de uitwerking van agrarisch natuurbeheer door provincies zou met name in akkerbouwgebieden de vergroeningstoelage uit pijler 1 kunnen worden benut om stroken grond uit productie te halen, met financiering uit pijler 2 om deze grond natuurgericht te beheren. In het kader van pijler 2 zijn de NLN voorwaarden 1, 3 en 5 (zie boven) eenvoudig in te vullen met een combinatie van pakketten/diensten zoals nu worden gebruikt in het agrarisch natuurbeheer. De NLN voorwaarden 2, 4 en 6 (zie boven) zijn moeilijker toe te passen. Juist deze NLN-voorwaarden gaan verder dan het huidige stelsel van agrarisch natuurbeheer en waarborgen dat bestaande, waardevolle landschapselementen worden omringd door percelen die ook bijdragen aan de natuur- en landschapskwaliteit.

Zowel onderdelen van de NLN als het totaalconcept NLN zijn uit te werken tot een certificeringsinstrument. Dit is niet nader uitgewerkt als onderdeel van de huidige pilot. In de pilot is bij 3 bedrijven ervaring opgedaan met cofinanciering voor de aanleg van extra natuurkwaliteiten. Met name de hoge kosten van aanleg (grondwerk,

plantmateriaal, speciale investeringen) vormen voor deelnemers een obstakel. Daarbij hebben een provincie, Vereniging Natuurmonumenten en een gemeente een eenmalige financiële bijdrage geleverd. Verschillende deelnemers hebben vanuit hun NLN vergoeding ook zelf geïnvesteerd in materialen, zaadmengsels en inrichting, omdat ze daarmee een kwaliteitsslag op hun bedrijf konden realiseren.

Wat is de verwachting over hoe boeren gebruik gaan maken van deze toekomstige regeling? Is daarin onderscheid te verwachten tussen bio- en gangbare boeren?

Het voldoen aan vergroeningsvoorwaarden van het GLB is voor bedrijven veel eenvoudiger dan voldoen aan de NLN voorwaarden. Voor agrarische bedrijven is het GLB geen stimulans om zich op de NLN aanpak te richten. In de pilot deden zowel bedrijven met als zonder ervaring met natuur- en landschapsbeheer mee en is het gelukt om ook die laatste groep te stimuleren en enthousiast te maken. In deelname, uitvoering en enthousiasme is nauwelijks verschil te constateren tussen de biologische en de gangbare deelnemers. De NLN bleek voor beide bedrijfstypen goed uitvoerbaar. De motivatie om aan de NLN deel te nemen varieert per regio en bedrijf. De pilot was voor veel deelnemers een motief om te kunnen anticiperen op de nieuwe vergroeningseisen van het GLB, en om kennis over natuurbeheer op te doen. De deelnemers vinden een sterk punt van de NLN dat de boer zelf de invulling van de 5% mag bepalen, passend bij de streek en passend bij de bedrijfsvoering. Bij de werving zijn een aantal motieven gevonden die voor potentiële kandidaten reden zijn geweest om niet mee te doen (zie hierboven onder belemmeringen). Met name intensieve teelten (sommige melkveebedrijven, fruit- en groentebedrijven) hebben vaak weinig ervaring met natuur- en landschapsbeheer en zien op tegen de gevraagde inspanningen, of vinden de vergoeding voor uit productie te nemen oppervlaktes onvoldoende.

Welke rol kunnen ANV's spelen bij uitvoering en uitrollen van de pilot?

Beheer volgens NLN-voorwaarden kan via pijler 2 worden georganiseerd, indien collectieven dit opnemen in hun gebiedsofferte. Zij kunnen gebruik maken van voor hun gebied waardevolle componenten van de NLN, en desgewenst voorwaarden meer regiospecifiek invullen. Provincies kunnen meer agrarische natuur realiseren door middelen uit pijler 2 (voor beheer) slim te combineren met

middelen die agrariërs uit pijler 1 krijgen voor EFA gebieden. De huidige deelnemers zien de NLN graag opgenomen in nieuwe pakketten voor agrarisch natuurbeheer. ANV's zouden de uitvoering kunnen begeleiden; het gaat om begeleiden, motiveren en adviseren. Er dient dan wel voldoende ecologische kennis en procesmatige vaardigheden aanwezig te zijn bij de diverse verenigingen. De deelnemers van de NLN pilot bieden aan om de rol van ambassadeur op zich nemen en de NLN toe te lichten voor ANV's en agrariërs via excursies op de pilotbedrijven.

Is er een meerwaarde in toepassing van de NLN op geclusterde bedrijven? Wat zijn voor- en nadelen van een individuele versus een gebiedsgerichte NLN-aanpak?

De effectiviteit van de NLN kan worden versterkt door NLN in clustering of op gebiedsniveau toe te passen. Zo kunnen voor flora en fauna grotere en meer verbonden leefgebieden ontstaan. Ook voor de deelnemers zelf zijn er betere kansen om samen te werken in het beheer van landschapselementen, kennis uit te wisselen en koppelingen te maken aan neventakken zoals recreatie.

In hoofdstuk 10 van dit verslag worden nog meer conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan. In een bijlage komen de deelnemende agrariërs uitvoerig zelf aan het woord over hun motivatie, ervaringen met de NLN eisen en uitvoering daarvan, zaken waar ze trots op zijn, reacties vanuit de omgeving op hun inspanningen en hun visie op hoe het verder zou moeten met de natuur- en landschapsnorm. Wat hierin opvalt is de enorme betrokkenheid en bereidheid van de deelnemers om een bijdrage te leveren aan een aantrekkelijke, streekeigen natuur- en landschapskwaliteit.

Melkvee op een met gras ingezaaide es in het oude coulissenlandschap bij Herman Olthoort

2. De Natuur- & LandschapsNorm

2.1. Wat is de Natuur- & LandschapsNorm

Het idee om op landbouwbedrijven een Natuur- en LandschapsNorm te ontwikkelen is in 2008 voorgesteld in een Alterrapport, in eerste instantie voor de biologische landbouw. Het basisidee is om een sterk vereenvoudigd uitvoerings- en financieringssysteem te ontwikkelen voor een aantrekkelijke en streekeigen natuur- en landschapskwaliteit. De natuur- en landschapsnorm gaat om een eenvoudige set van zes voorwaarden waaraan deelnemende bedrijven moeten voldoen.

De Natuur- en LandschapsNorm bestaat uit de volgende zes onderdelen:

1. Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als productiegrond benut wordt;
2. Er is een diversiteit aan gewassen op het bedrijf, tot uiting komend in een bouwplan met minimaal 3 gewassen in de akker- en tuinbouw en een diverse samenstelling van grasland in de veehouderij.
 - Uitwerking Akkerbouw en Tuinbouw (eenjarige teelten): U hanteert op bedrijfsniveau een bouwplan van minimaal 3 verschillende gewassen, die opgenomen zijn in de jaarlijkse rotatie. Braakliggende grond en groenbemesters kunnen als een gewas worden beschouwd. Natuurranden (SNL, NLN en anders) en permanent grasland tellen niet mee voor de eis van 3 gewassen.
 - Uitwerking meerjarige teelten:
Grasland dient aan 2 voorwaarden te voldoen:
 - * meerjarig grasland bestaat uit een mengsel van minimaal 4 verschillende soorten grassen of kruiden
 - * een afzonderlijke soort bedekt maximaal 75% van het perceel
3. De ondernemer draagt zorg voor een actief natuurgericht beheer van de landschapselementen;
4. Alle beheersafval (maaisel, takken e.d.) van de landschapselementen wordt in de bedrijfskringloop (incl. energiekringloop) opgenomen;
5. Vogels en andere dieren wordt zoveel mogelijk broed- en schuilgelegenheid geboden;
6. Op het erf krijgt 'groen' veel aandacht door er minimaal 40% van het oppervlak aan te besteden, zodat het erf op een streekeigen en aantrekkelijke wijze wordt ingericht en beheerd.

Eisen waaraan de NLN-norm moet voldoen

Aan de nieuwe systematiek worden de volgende voorwaarden gesteld:

- het leveren van een wezenlijke bijdrage aan natuur en landschap
- van toepassing voor zoveel mogelijk bedrijfstakken;
- geen stapeling met andere regelingen;
- stimulans voor behoud van bestaande en ontwikkeling van nieuwe natuur- en landschapselementen;
- eenvoudig te administreren en monitoren.

Wanneer een bedrijf aan de NLN norm voldoet krijgt deze over de gehele bedrijfsoppervlakte een vergoeding.

3. De pilot Natuur- & landschapnorm

3.1 Aanleiding, doel en achtergrond van de pilot

Aanleiding pilot

Eind 2009 is door de Tweede Kamer een amendement aangenomen (motie Waalkens) op grond waarvan het toenmalig Ministerie van EL&I de pilot 'Oefenen met de Natuur- en Landschapnorm (NLN)' heeft laten uitvoeren. Deze pilot heeft tot doel om kennis en ervaring op te leveren voor een mogelijke vergoedingssystematiek van groene en blauwe diensten in het kader van het nieuwe GLB vanaf 2014. Het gaat om een pilot op zowel gangbare als biologische bedrijven, en zowel in 'begrensde' als in 'witte gebieden'. Alterra, PPO en CLM hebben in opdracht van het toenmalig Ministerie van EL&I vanaf 2010 de voorwaarden voor en uitvoering van de pilot uitgewerkt. De lessen en inzichten van deze uitwerking zijn vastgelegd in een tussenrapportage (Stortelder, Van Alebeek & Kloen, 2011). PPO, Alterra en CLM zijn de NLN pilot op 19 bedrijven (zowel biologische als gangbare bedrijven) gaan uitvoeren. Het gaat er om zichtbaar te maken hoe bedrijven de voorwaarden invullen en welke natuur- en landschapswaarde dit toevoegt aan de omgeving. Op de pilot-bedrijven die de NLN gaan toepassen, is via dit onderzoek getoetst hoe de norm in de bedrijfsvoering kan worden ingepast en of een vergoeding haalbaar is in het kader van het GLB.

Doel pilot

Ontwikkelen en testen van een concept-vergoedingssystematiek voor natuur- en landschapsdiensten op biologische en gangbare landbouwbedrijven:

- uitwerken van de systematiek zelf, met onderbouwing van kosten en voldoet aan EU-eisen (Brusselproof);
- nadere inhoudelijke uitwerking van de NLN;
 - keuze van inrichting en locatie van landschapselementen, beheersmaatregelen;
 - te verwachten effecten op natuur en landschap (kwalitatief);
- opzetten van een systeem van monitoring: hoe wordt het voorgenomen plan per bedrijf uitgevoerd, welke kosten maken ze, hoe ervaren bedrijven de systematiek; ook de monitoring van de beleidsmatige inzichten maakt deel uit van de pilot: hoe sluit de systematiek aan op het vigerend beleid?
- voorbeelden genereren voor toekomstige deelnemers hoe de systematiek is toe te passen in verschillende bedrijfssituaties.

3.2 Uitvoering van de pilot Natuur- & landschapnorm

De pilot richt zich op zowel gangbare als biologische bedrijven, en zowel in begrensde als in witte gebieden en gespreid over de Nederlandse landschappen. Het doel is om natuur- en landschapswaarden te versterken met streekeigen elementen voor een redelijke vergoeding. Voor de pilot is een vergoeding van 160 euro/ha/jaar voor de gehele bedrijfsoppervlakte uitgekeerd. De invoering van de norm zou moeten leiden tot een attractiever landelijk gebied met meer ruimte voor wilde planten en dieren, vooral in de witte gebieden. De pilot heeft een looptijd van vier jaar.

De hoogte van het bedrag dat als vergoeding per hectare aan de deelnemers is uitbetaald, is vastgesteld op basis van modelberekeningen. Stapeling met andere vergoedingen is niet toegestaan. Indien de ondernemer voor dezelfde landschapselementen al een vergoeding krijgt, wordt deze vergoeding in mindering gebracht. Daarnaast was voor de inrichting het eerste jaar per deelnemend bedrijf een bedrag van maximaal 500 euro per beschikbaar; in het tweede jaar werd hiervoor nog eens een bedrag van 500 euro beschikbaar gesteld. Voor deelname zijn bedrijven gezocht die niet voor aanvang al aan de voorwaarden van de Natuur-en Landschapnorm voldoen.

Gezien het tijdelijk karakter van de pilot is de uitbreiding van landschapselementen in principe ook tijdelijk. Door nieuwe elementen te kiezen in de vorm van kruidenranden en uit productie halen van stroken gras langs sloten en houtelementen, zijn de veranderingen gemakkelijk terug te draaien. Echter ook een aantal deelnemers heeft nieuwe houtelementen aangelegd als heggen, hakhoutsingels of een poel. Meestal zijn dit bedrijven die al actief zijn met agrarisch natuurbeheer of een verbredingstak (bijv. zorgboerderij) hebben die meeprofiteert van een mooier landschap.

3.3 Selectie van 20 bedrijven

Voor de pilot zijn 20 boerenbedrijven geselecteerd (zie Figuur 3.1). De deelnemers zijn geworven via:

- aanmeldingen als reactie op een oproep door Biologica (nu Bionext);
- deelname van 3 bedrijven aan het vooronderzoek voor de ontwikkeling van de NLN;
- het eigen netwerk van de betrokken onderzoekers;
- een aantal Agrarische Natuur Verenigingen.

Het aantal aanmeldingen (circa 30) overtrof het aantal deelnemers dat geplaatst kon worden (20), zodat selectie plaats moest vinden. Criteria bij de selectie waren: een goede spreiding over de drie regio's (noord, zuidwest en oost), spreiding over biologisch (1/3) en gangbaar (2/3), spreiding in de bedrijfsgrootte en het percentage 'natuur' dat al op het bedrijf aanwezig is. Wat betreft het laatste criterium vielen bedrijven af waar al 5% of meer als landschapselement aanwezig was. Dit waren voornamelijk melkvee bedrijven in het westelijk veenweidegebied. Alleen bedrijven die nog extra natuurelementen moesten aanleggen kwamen voor de pilot in aanmerking. Tijdens de eerste telefooncontacten werd de interesse voor NLN in de meeste gevallen wel gewekt: de deelnemende bedrijven hebben interesse voor natuur, willen zich oriënteren op het nieuwe GLB-beleid en groene diensten, en de vergoeding klinkt aantrekkelijk. Dit geldt zeker voor de akkerbouw en melkveebedrijven. Voor de sectoren boom- en fruitteelt, qua oppervlakte veelal kleiner, was het lastiger te werven. Weinig bedrijven toonden interesse om 5% landschapselementen te realiseren, of men vond de vergoeding onvoldoende. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de berekening van de hectarevergoeding ook niet gebaseerd is op boomkwekerijen of fruitbedrijven. De pilot NLN is van start gegaan met 20 deelnemers, maar na een jaar is één deelnemer, het enige fruitbedrijf, afgehaakt. Deze deelnemer kon niet voldoen aan de verplichting om bijeenkomsten bij te wonen en de arbeid voor aanleg en beheer te registreren. Daardoor is de pilot verder met 19 deelnemers voortgezet.

Uiteindelijk doen vooral deelnemers mee die al langer actief zijn met het natuur- en landschapsbeheer op en rond hun bedrijf. De selectie is daarom geen representatieve steekproef voor de gehele agrarische

sector. Het gaat om voorlopers op dit gebied. Onder biologische boeren was de belangstelling groter dan onder gangbare boeren. Diverse gangbare bedrijven zijn in de werving afgehaakt, omdat ze de eis om 5% grond aan natuur en landschap te besteden te zwaar vonden; het gaat te veel ten koste van de eigen voerproductie en mestplaatsingsruimte.

Tijdens de werving bleek dat de bedrijven die zich hebben aangemeld vaak al veel natuur op hun bedrijven gerealiseerd hadden. In sommige gevallen komt dit doordat bedrijven al deelnemen aan bestaande regelingen (SNL, Bloeiend Bedrijf, regionale regelingen). In andere gevallen hebben deze bedrijven in eerdere pilots al minimaal 5% landschapselementen aangelegd, op eigen initiatief en voor eigen rekening.

Het natuurgericht beheer en de kwaliteit van natuur- en landschapselementen.

Al vroeg tijdens de werving werd duidelijk dat het combineren van SNL pakketten en de NLN norm tot veel vragen en discussie (met de kandidaten en binnen het projectteam) leidde. Vooral SNL pakketten met een extensivering van het landbouwkundig gebruik (weideranden) hebben die discussie aangezwengeld. Omdat zulke weideranden nog steeds landbouwkundig gebruikt worden, relatief beperkte natuurwaarden opleveren en landschappelijk gezien het grootste deel van het jaar niet herkenbaar zijn als natuur- en landschapselementen is besloten om ze niet mee te tellen voor de 5%-voorwaarde.

De meeste pakketten van SNL tellen niet mee voor de 5% oppervlakte van de NLN. Voor zover ze geen landbouwkundig gebruik omvatten kunnen ze wel meetellen, maar dan tot een maximum van 0,5 ha of een strook van maximaal 10 m breedte. Dit is aan de deelnemers wel uit te leggen, waarmee ook meteen het additionele karakter van de NLN ten opzichte van de SNL duidelijk wordt. Het huidige beheer, de onderhoudstoestand en ecologische kwaliteit van veel sloten, houtelementen, het erf en akkerranden varieert sterk bij de deelnemers. De meeste ondernemers zijn in het kader van de pilot wel bereid hier een verbeteringslag in aan te brengen. Maar de meeste van deze zaken komen pas in beeld bij een gezamenlijke schouw in het veld. De vraag rijst daarbij op hoe een dergelijke 'kwaliteitscontrole' in de uiteindelijke NLN regeling moet worden vorm gegeven.

Ambitieniveau van deelnemers

Zoals eerder aangegeven zijn de meeste deelnemers al meer met natuur en landschap bezig dan hun collega's in de reguliere agrarische praktijk. Zij voelen zich door de NLN pilot 'beloond' voor wat zij grotendeels al eerder deden. Sommige deelnemers willen best nog veel verder gaan dan de 5% (waarvan ze vaak al 3 tot 4% gerealiseerd hebben) en hebben plannen voor nieuwe houtwallen, boszomen, af te graven natuurvriendelijke oevers, enz. Belangrijkste obstakel daarvoor zijn de hoge aanlegkosten. Uit de keukentafelgesprekken ontstaat een beeld dat deelnemers de vergoeding van de NLN pilot weliswaar als 'goed' ervaren maar dat zij die vergoeding vooral zien als een vergoeding voor datgene wat al is gerealiseerd en moet worden onderhouden.

Figuur 3.1.

Fig.3.1 Verspreiding van deelnemende bedrijven over Nederland

3.4 Algemene bedrijfsgegevens

Omdat de uitvoering van de NLN in verschillende regio's verschillend zal uitwerken zijn drie clusters van bedrijven onderscheiden. Het open, grootschalig akkerbouwgebied in het noorden (7 bedrijven), het veen/klei/zandgebied in het zuidwesten (5 bedrijven) en het zandgebied in het oosten van het land (7 bedrijven). In onderstaande Tabel 3.1 is een overzicht gegeven van de deelnemende bedrijven met de belangrijkste parameters.

Uit de Tabel valt af te leiden dat het gaat om 11 gangbare en 8 biologische bedrijven; 9 melkveebedrijven, 8 akkerbouwbedrijven en 2 groentebedrijven. Gemiddeld hebben deze bedrijven al 3,3% van hun bedrijfsoppervlakte aan landschapselementen, zodat de bedrijven gemiddeld nog 1,7% aan nieuwe elementen dienden te realiseren.

Verschillen per regio

Uit onderstaand overzicht blijkt dat de bedrijven in de regio Noord gemiddeld aanzienlijk groter zijn dan in de andere twee regio's. In Noord is de gemiddelde bedrijfsgrootte 84ha. Het gaat hier om 5 grote akkerbouwbedrijven op (zee)klei en 2, eveneens vrij grote melkveebedrijven op de klei op zand en veen. De bedrijven in de regio Noord hebben ook het hoogste percentage landschapselementen (gemiddeld 3,7%).

Tabel 3.1. Overzicht van de deelnemende bedrijven per regio

Regio Noord						
naam	plaats	bio/gangb. sector	bodem	omvang (ha)	nat-aanw. (%)	nat-nieuw (%)
1. Claassen/Hekma	Wehe-Den Hoorn	gangbaar akkerbouw	zeeklei	125	4,5	0,7
2. Hellenberg/Boerma	Rottum	gangbaar akkerbouw	zeeklei	64	4,3	0,8
3. Doff	Uithuizen	gangbaar akkerbouw	zeeklei	111	1,9	3,1
4. Lenes	Vegelinsoord	gangbaar melkvee	veen	75	3,2	2,1
5. Braakman	Dwingelo	biologisch melkvee	zand	72	3,8	1,0
6. Van Strien	Ens	biologisch akkerbouw	klei	93	3,7	2,0
7. Stegeman	Lelystad	gangbaar akkerbouw	klei	53	4,4	0,9
Regio Zuid-West						
naam	plaats	bio/gangb. sector	bodem	omvang (ha)	nat-aanw. (%)	nat-nieuw (%)
8. Van Balkom	Helvoirt	biologisch melkvee	zand	44	3,3	1,7
9. De Geus	Mookhoek	gangbaar akkerbouw	klei	51	4,4	0,5
10. De Lijster	's Gravendeel	gangbaar akkerbouw	klei	49	2,0	3,3
11. Monteny	Pijnacker	gangbaar groenten	klei	20	1,1	3,9
12. Anssems	Teteringen	biologisch akkerbouw	zand	30	2,4	2,5
Regio Oost						
naam	plaats	bio/gangb. sector	bodem	omvang (ha)	nat-aanw. (%)	nat-nieuw (%)
13. Wagenvoort	Vorden	biologisch melkvee	zand	64	1,3	3,9
14. Arink	Lievelede	biologisch melkvee	zand	67	3,6	1,5
15. Menkhorst	Laren	gangbaar melkvee	zand	30	3,7	1,3
15. Oltvoort	Laren	biologisch melkvee	zand	46	3,3	1,7
17. Reintjes	Veulen	gangbaar groente	zand	14	3,3	2,7
18. Geerdink	Ootmarsum	gangbaar melkvee	zand	43	3,3	1,7
19. Kl.Langevelsloo	Raalte	biologisch melkvee	zand	45	3,6	1,4

In de regio Zuidwest zijn de bedrijven gemiddeld het kleinst (34ha). Het gaat hier om drie akkerbouwbedrijven, een melkveebedrijf en een akkerbouw-groentenbedrijf. Het groentenbedrijf is het kleinst en drukt het gemiddelde. Twee bedrijven liggen op het zand en drie op een kleibodem. Het aandeel landschapselementen is in deze regio ook het kleinst (gemiddeld 2,9%).

De regio Oost neemt een tussenpositie in met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 43ha en met gemiddeld 3,4% aan bestaande landschapselementen. Het gaat hier vooral om melkveehouderijen, slechts een klein bedrijf onderscheidt zich als groentebedrijf.

Open en besloten landschappen

Belangrijker nog dan de regionale verschillen is het verschil in bodem en landschapsstructuur. In feite gaat het om twee categorieën die landschappelijk fundamenteel verschillen: de bedrijven op de klei (en veen) met open landschappen, vergezichten en uitsluitend plaatselijk bomen (langs wegen) en de bedrijven op het zand in meer besloten landschappen met veel houtopstanden.

3.5 Communicatie

Communicatie met de deelnemers

De deelnemende bedrijven zijn onderverdeeld in drie regio's; Noord, Oost en Zuidwest. Elke regio had een begeleider. Jaarlijks is een regiobijeenkomst georganiseerd. Tijdens de bijeenkomsten is altijd een één of meerdere deelnemers bezocht. Bovendien werden de bedrijven door de regiobegeleiders minimaal twee keer per jaar individueel bezocht. Tenslotte was er ook een jaarlijkse landelijke bijeenkomst. In tabel 3.2 zijn de bijeenkomsten weergegeven.

Tabel 3.2: Overzicht van de landelijke en regiobijeenkomsten

Tabel 3.2

Bijeenkomst	Datum	Bedrijf
Landelijke bijeenkomst	15 december 2011	Wagenvoort
Landelijke bijeenkomst	28 november 2012	Monteny
Landelijke bijeenkomst	19 december 2013	Braakman
Regiobijeenkomst Noord	16 februari 2012	Lenes
Regiobijeenkomst Noord	7 juni 2012	Doff, Elswerd, Claassen
Regiobijeenkomst Noord	5 augustus 2013	Braakman, v. Strien, Stegeman
Regiobijeenkomst Zuidwest	14 maart 2012	van Balkom
Regiobijeenkomst Zuidwest	22 augustus 2012	de Geus
Regiobijeenkomst Zuidwest	13 augustus 2013	Anssems
Regiobijeenkomst Oost	4 april 2012	Knots
Regiobijeenkomst Oost	7 september 2012	Arink
Regiobijeenkomst Oost	10 juli 2013	Geerdink

Externe communicatie

Gedurende de projectperiode zijn een aantal artikelen geschreven, zie tabel 3.3. Op het congres 'Agriculture in an urbanizing society' dat van 1-4 april 2012 in Wageningen plaatsvond is een Engelstalige paper ingediend over de NLN-pilot.

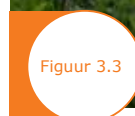
Om bezoekers en passanten van de bedrijven van de deelnemers te informeren is een eenvoudige website ontwikkeld. Via www.landschapnorm.nl is deze website te zien, zie voor een schermafbeelding Figuur 3.2.

Deelnemende bedrijven hebben borden geplaatst met daarop het NLN-logo en een QR-code bij opvallende landschapselementen, zie Figuur 3.3.

Daarnaast is op 31 oktober 2012 een bijeenkomst belegd met een aantal mensen die betrokken zijn bij de GLB-pilots om kennis en ervaring uit te wisselen.

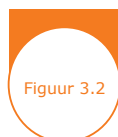

Tabel 3.3. Overzicht artikelen

Figuur 3.3. NLN-bord dat deelnemers bij elementen geplaatst hebben om belangstellenden te informeren

Naam artikel	Tijdschrift/krant	Datum
Trots op nieuwe natuur	Agrarisch dagblad	29 juni 2012
Zelf natuur inrichten bevat boer best	Boerderij	11 september 2012
Boer wijst zelf natuurgebiedjes aan in proef 'natuur- en landschapnorm'	Boerderij	14 augustus 2012
'Prikkebomen' vergroten diversiteit	Stentor Gelders Dagblad	30 maart 2012
Pilot study to test a new Nature and Landscape Scheme (Dutch acronym: NLN) for farmers	Wetenschappelijke paper conferentie "Agriculture in an urbanizing society"	4 april 2012

Figuur 3.2

4. Ervaringen met de natuur- & landschapnorm

4.1 Voldoen aan de voorwaarden

4.1.1 De 5%-voorwaarde

Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als cultuurgrond benut wordt

Toelichting op de voorwaarde

Het gaat daarbij om de oppervlakte die wordt ingenomen door bestaande dan wel nieuw aangelegde kleine landschapselementen met een landschappelijke waarde. Dit zijn: puntelementen als solitaire bomen (waarbij de kroonprojectie meetelt voor de oppervlakte), lijnelementen als sloten, bermen, kruidenranden, houtsingels tot 10 meter breed. Ook tot 10 meter brede randen van percelen met randenbeheer dan wel (10 meter brede) randen van percelen die volvelds botanisch beheerd worden en waarvoor al een vergoeding wordt betaald (SAN, SNL, groenblauwe diensten) mogen worden meegeteld voor de vereiste oppervlakte. Echter, de vergoeding voor deze randen wordt in mindering gebracht op het bedrag dat de boeren voor de NLN ontvangen (geen stapeling). Verder tellen kleine vlakvormige elementen (<0,5 ha) mee, zoals hoeken met struweel, poelen en kleine bosjes.

Bij de realisatie van de 5% groene elementen gelden de volgende kanttekeningen:

- de boer is zelf verantwoordelijk voor het onderhoud van deze elementen;
- grond met de bestemming natuur (particulier natuurbeheer of natuurpacht van een terreinbeheerder) wordt buiten beschouwing gelaten;
- nieuw groen is verplaatsbaar : de ondernemer is vrij om een bepaald landschapselement te verplaatsen als daar om bedrijfstechnische redenen aanleiding voor is.

Tabel 4.1. Oppervlakte (ha) en aard van bestaande en nieuwe landschapselementen op de bedrijven

	Oppervlakte (ha) en type bestaande elementen	Oppervlakte (ha) en type nieuwe elementen
Regio Noord		
1. Claassen/Hekma	5,5 sloten, akkerranden	0,9 kruidenranden, akkerranden, struweel
2. Hellenberg/Boerma	2,7 sloten, kruidenranden, laan	0,5 kruidenstroken, bermen
3. Doff	2,1 sloten	3,4 kruiden, bufferstroken
4. Lenes	2,2 sloten	1,5 kruidenstroken, plas-dras
5. Braakman	2,8 sloten, heggen, houtwallen	0,7 kruidenstrook, talud, houtwal, struweel
6. Van Strien	3,4 sloten, bufferstroken, houtsingel	1,9 kruidenranden (bufferstroken)
7. Stegeman	2,3 sloten, kruidenranden	0,5 kruidenranden
Regio Zuid-West		
8. Van Balkom	1,5 sloten, paden, singels, laan	0,7 kruidenranden, -hoeken, voederbomen
9. De Geus	2,3 sloten, kruidenrand	0,3 kruidenranden, overhoeken
10. De Lijster	1,0 sloten, kruidenranden, bosje, poel	1,6 kruidenranden, kruidenhoeken
11. Monteny	0,2 sloten, kruidenrand	0,8 kruidenranden, nat talud, bosje
12. Ansems	0,7 sloten, kruidenrand, laan, singel	0,8 kruidenrand, heg, struweelhoek
Regio Oost		
13. Wagenvoort	0,8 nat talud, heg, boomgaard, pad	2,5 struweel, zomen, eiken
14. Arink	0,7 hakhoutsingels, poelen, knotwilgen	1,0 houtsingels, struweel, kruidenranden
15. Menkhorst	1,1 sloten, houtsingels, steilrand	0,4 struweel, natte zoom
15. Oltvoort	1,5 sloten, houtwallen, singels, steilr.	0,8 struweel, singels
17. Reintjes	0,5 bomenrij, greppel, wandelpad	0,4 vlechthegeen, struweelhoek
18. Geerdink	1,4 sloten, bosranden, houtwallen	0,8 struweel, kruidenranden, bronmoeras
19. Kl.Langevelsloo	1,6 bosje, houtsingels, rietsloot, berm	0,7 poel, hakhout, bomenrijen, bosje, laan

In 2011 is met de realisatie van de nieuwe elementen een start gemaakt. Op bijna alle 19 bedrijven zijn de 5% landschapselementen in de eerste helft van 2012 gerealiseerd. Voor de keuze van nieuwe elementen is gestimuleerd te kiezen voor elementen die passen in het landschap (streekeigen elementen). In de praktijk blijkt dat de boeren dit zelf goed aanvoelen en niet met vreemde voorstellen komen. Waar de nieuwe elementen aangelegd worden is een keuze van de boer. Zij kiezen daarbij vooral voor minder productieve hoeken en randen, zoals natte plekken, schaduwrijke stroken langs bossen en houtwallen, spitse perceelpunten. Ook wordt vaak aansluiting gezocht bij bestaande elementen zoals sloten die met een plas-dras oever worden uitgebreid. Op het zand (met name in de regio-oost) kiezen de boeren overwegend voor houtige beplantingen; op de klei en in het veen vooral voor kruidachtige begroeiingen.

Om het streekeigen karakter van de nieuwe elementen zo veel mogelijk te waarborgen is er door de coördinatoren op toegezien dat voor de houtige gewassen autochtoon genenmateriaal werd gebruikt; voor het inzaaien van kruidenmengsels is uitvoerig voorlichtingsmateriaal verstrekt aan de deelnemers over wenselijke kruidenmengsels. Echter, de zeer hoge kosten van zaadmengsels van inheemse herkomst vormen voor sommige deelnemers een obstakel voor toepassing; er is een ruim en veel goedkoper aanbod van bloemrijke zaadmengsels die landschappelijk aantrekkelijk zijn maar niet van inheemse soorten en inheemse genetische oorsprong zijn.

Realisatie op de klei (veen)-bedrijven

Acht bedrijven liggen op klei, één op veen, zie Tabel 3.1. Deze 9 bedrijven liggen in open landschappen met nauwelijks beplantingen. De bestaande landschapselementen zijn vooral sloten en kruidenranden, waaronder akkerranden (Tabel 4.1). Deze elementen kunnen als streekeigen beschouwd worden.

De ondernemers zijn zich bewust van hun omgeving en willen de openheid van het landschap in stand houden. Als nieuwe elementen kiezen ze vrijwel unaniem voor de uitbreiding van lijnvormige elementen als kruidenstroken, bufferstroken en akkerranden. Melkveehouder Lenes kiest daarnaast voor een plas-dras-landje en 2 andere bedrijven voor het laten liggen van enkele lastig te bewerken overhoeken.

Al deze elementen worden in maaibeheer genomen. Houtige beplantingen komen in deze categorie nauwelijks voor; hooguit een klein stukje laan of een klein bosje of struweel nabij het erf.

Realisatie op de bedrijven op het zand

Tien bedrijven liggen op zand, zie Tabel 3.1. In tegenstelling tot de bedrijven op de klei zijn ze gelegen in besloten landschappen met veel opgaande elementen in de vorm van houtwallen, houtsingels, en kleine bosjes. Van oudsher ging het hier om kleinschalige landschappen met gemende bedrijven (met gras- en bouwland) en met houtsingels op de perceelscheidingen. Door ruilverkavelingen in combinatie met schaalvergroting is in de tweede helft van de vorige eeuw veel van de beplantingen verdwenen, maar nog steeds zijn de houtsingels en wallen beeldbepalend. Het aandeel sloten is hier veel kleiner dan op de klei.

De meeste boeren op het zand kiezen bij de aanleg van nieuwe landschapselementen overwegend voor de versterking en aanleg van houtige beplantingen, ondanks het feit dat de pilot tijdelijk is en het dus allerminst zeker is of zij ook in de toekomst hiervoor een vergoeding zullen ontvangen.

Binnen de bedrijven op het zand zijn twee groepen te onderscheiden: de bedrijven in de eeuwenoude cultuurlandschappen (Wagenvoort, Geerdink, Menkhorst en Oltvoort) en de bedrijven in de wat jongere heideontginningen (Reintjes, Kleinlangevelsloo, Arink, Anssems, van Balkom en Braakman).

Oude cultuurlandschappen, bestaande en nieuwe landschapselementen

De bedrijven in de oude cultuurlandschappen hebben een landgoedachtige uitstraling, met veel oude houtwallen, lanen, oude bospercelen en met veel reliëf, onder andere samenhangend met het eeuwenlange traditionele beheer van de oude essen die in de loop der eeuwen geleidelijk zijn opgehoogd. De randen van de essen zijn steilranden, die mits goed beheerd een fraaie kleurrijke vegetatie opleveren. Hierdoor heeft het landschap een grote aantrekkingskracht op toeristen, iets waarvan deze boeren zich zeer bewust zijn en wat hen ook een verantwoordelijkheidsgevoel geeft om het in stand te houden.

De vier boeren in het oude landschap hebben allen te

maken met verwevenheid van de oude, hoog opgaande landschapselementen (die vaak niet in hun eigendom zijn) met hun cultuurgronden. Een van de problemen is de schaduwwerking van de houtsingels en de wortelconcurrentie door de bomen, hetgeen leidt tot een lagere productie op de percelen.

Deze vier boeren kiezen er dan ook vooral voor om nieuwe struwelen aan te leggen in de vorm van stroken langs de oude beplantingen en bossen, vooral aan de schaduwzijde. Hiervoor wordt een gemengd streekeigen plantsoen gebruikt, in overleg met de regiocoördinator. Op het landgoed Hackfort kiest Wagenvoort ervoor om randen van houtwallen en bossen meer ruimte te geven, zodat ze verder kunnen uitgroeien (vooral Adelaarsvaren en braam). Hiertoe wordt de afrastering 1 tot 2m verderop gezet.

De bedrijven in de heideontginningslandschappen worden eveneens gekenmerkt door het voorkomen van houtopstanden, al is dat minder dan in de oude landschappen. Het ontginningslandschap is ook wat rationeler verkaveld. Al deze boeren hebben naast enkel sloten ook beplantingen in beheer in de vorm van singels, lanen, heggen en houtwallen. Sommigen hadden al kruidenranden. Anderen hebben ook wandelpaden op hun bedrijf.

Als nieuwe elementen kiezen de boeren in de regio Oost allen voor de versterking van de landschapsstructuur in de vorm van houtige beplantingen (singels en struwelen), soms in combinatie met de aanleg van een poel of kruidenranden. In de regio Zuidwest kiezen de deelnemers vooral voor kruidenranden, al wordt ook hier gecombineerd met struweel. Braakman verlaagt het talud van een van zijn sloten voor de ontwikkeling van moerasvegetatie.

Verskil biologisch-gangbaar

Als het gaat om het percentage aanwezig landschapselementen in de uitgangssituatie is er weinig verschil tussen de 11 gangbare en de 8 biologische bedrijven. Gemiddeld scoren de gangbare bedrijven met 3,5% iets hoger dan de 8 biologische bedrijven met 3,1% aan landschap en natuurelementen op hun bedrijven. Aangezien het geen representatieve steekproef betreft, mag aan deze getallen echter niet al te veel waarde gehecht worden.

4.1.2 De eis van de vruchtwisseling

Vruchtwisseling minimaal 1:3 voor de eenjarige teelten, divers grasland.

Meerjarig grasland bestaat uit een mengsel van minimaal 4 verschillende soorten grassen of kruiden; een afzonderlijke soort bedekt maximaal 75% van het perceel

Aan deze eis wordt door vrijwel alle deelnemende bedrijven voldaan. Alleen het melkveebedrijf van Lenes (Fr.) voldeed nog niet aan deze voorwaarde (te eenzijdig grasland). Hij heeft toegezegd in de toekomst een meer gevarieerd grasmengsel in te zaaien.

Verder waren hiervoor geen wijzigingen in de bedrijfsvoering noodzakelijk. In de akkerbouw wordt een vruchtwisseling van 1:3 eigenlijk al standaard toegepast. In de melkveehouderij komen monoculturen van Engels en Italiaans raaigras nog veel voor. Bij de NLN-deelnemers was dit echter niet het geval. De NLN-boeren kiezen voor een wat structuurrijker en soortenrijker grasland in verband met de conditie van het vee. Dit illustreert nog eens dat de deelnemers een wat andere opvatting hebben over een optimale bedrijfsvoering dan veel collega-melkveehouders. In Brabant zijn twee kandidaat-deelnemers afgefallen, mede omdat zij moeite hadden met de eis van gevarieerde grasmat, en om maisteelt af te wisselen met andere teelten.

Toelichting op de voorwaarde

Aanvankelijk werd de eis van de vruchtwisseling op 1:4 gesteld. Vooraf was duidelijk dat deze voorwaarde lastig is in het veenkoloniale gebied (teelt van zetmeelaardappelen), en voor meer op groenteteelt gerichte bedrijven (bijv. hoog aandeel kool of prei).

Tijdens de werving bleek dat het hierdoor erg moeilijk werd om bedrijven in het Noordelijk Zeekleigebied te vinden. Hier is 1:3 teelt gebruikelijk. Om economische redenen kunnen en willen deze bedrijven niet extensiveren. Op deze bedrijven worden doorgaans echter wel meer dan 3 gewassen geteeld.

De vruchtwisselingseis geldt voor alle gewassen (inclusief granen en mais). Hierdoor worden bedrijven die extensiveren door minder aardappels gaan telen en daarvoor in de plaats meer tarwe gaan telen

gediskwalificeerd. Veel veehouderijbedrijven telen continu mais op verafgelegen percelen. Dit doen zij uit praktische overwegingen. Hiervoor zijn nauwelijks alternatieven.

Tijdens de werving werd het bovendien ook duidelijk dat naast het Noordelijk Zeekleigebied nog andere regio's zijn die door deze vruchtwisselingeis niet in aanmerking zouden komen voor de pilot. Het gaat hierbij om de Veenkoloniën, het Oldambt en grote delen van de Noordoostpolder.

In de loop van het wervingsproces is daarom de vruchtwisselingeis aangepast naar een eis tot voldoende gewasdiversiteit (minimaal 3 gewassen exclusief natuurranden en permanent grasland)

Voor melkveehouderij is de eis van een gevarieerd grasland voor biologische bedrijven en voor bedrijven in het veenweidegebied meestal geen probleem. Ze voldoen al snel met klaver in de wei, gemengde grassamenstelling en eventueel ook nog wilde kruiden. Op intensieve melkveebedrijven is dit soms wel een probleem, waardoor één kandidaat-bedrijf is afgehaakt.

4.1.3 Beheer en Kringloop

De ondernemer draagt zorg voor een actief natuurgericht beheer van de landschapselementen.

Alle beheersafval (maaisel, takken e.d.) van de landschapselementen wordt in de bedrijfs-kringloop (inclusief energiekringloop) opgenomen.

Omdat beheer en kringloop direct aan elkaar gekoppeld zijn, worden deze twee voorwaarden hier in combinatie behandeld.

De voorwaarde van het verwijderen en composteren van maaisel en ander organisch materiaal, zoals takken, was voor diverse deelnemers nog geen gebruikelijke gang van zaken. Voor velen betekent deelname aan de pilot een grote gedragsverandering in dit opzicht (zie tabel 4.2). Slechts 9 van de 19 deelnemers voldeed bij aanvang van de pilot aan deze voorwaarde.

Op 8 bedrijven blijft het maaisel liggen, hetgeen geen geschikte situatie oplevert voor het ontwikkelen van soortenrijke slootranden en bermen. Op drie bedrijven wordt het maaisel ondergewerkt op het land (koude compostering). Alle bedrijven die niet aan de voorwaarden voldoen/voldeden willen overschakelen op een vorm

van compostering. Hiertoe is door de coördinatoren uitvoerig voorlichtingsmateriaal verstrekt. Ook op de regiobijeenkomsten (met name in Zuidwest) is hieraan de nodige aandacht besteed en is hierover discussie gevoerd.

Verschil biologisch-gangbaar

Als het gaat om het verwerken van maaisel tot compost en het opnemen daarvan in de kringloop van het bedrijf, zien we een opvallend verschil tussen de groep biologische en de groep gangbare bedrijven. Op 6 van de 8 biologische bedrijven (75%) wordt al het maaisel afgevoerd en wordt als compost hergebruikt op het land. Bij de gangbare bedrijven is dat percentage maar 33%; 8 van de 19 bedrijven moeten omschakelen naar compostering. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het streven van biologische bedrijven naar een hoog organisch stofgehalte in de bodem. In de gangbare landbouw lijkt dit minder aandacht te hebben.

Tabel 4.2. Verwerking van beheersafval en verandering door de pilot
(g = gangbaar), (b= biologisch)

	uitgangsbeheer	verandering door NLN
Regio Noord		
1. Claassen/Hekma(g)	maaisel inwerken op het land	overweegt compostering
2. Hellenberg/Boerma (g)	compostering	---
3. Doff (g)	klepelt, maaisel blijft liggen	staat open voor compostering
4. Lenes (g)	verwerkt maaisel in sloten	wil experimenteren met compostering
5. Braakman (b)	compostering	---
6. Van Strien (b)	maaisel blijft liggen	wil naar compostering
7. Stegeman (g)	maaisel als veevoer	oriëntatie op compostering
Regio Zuid-West		
8. Van Balkom (b)	compostering	---
9. De Geus (g)	slootmaaisel blijft liggen	wil afvoeren en composteren
10. De Lijster (g)	maaisel blijft liggen	wil afvoeren en composteren
11. Monteny (g)	verwerkt maaisel op percelen	wil afvoeren en composteren
12. Anssems (b)	maaisel blijft liggen	wil afvoeren en composteren
Regio Oost		
13. Wagenvoort (b)	composteert op compostplaat	---
14. Arink (b)	composteert op compostplaat	---
15. Menkhorst (g)	verwerkt maaisel in maïslaan	---
16. Oltvoort (b)	composteert gemengd met mest	---
17. Reintjes (g)	maaisel blijft liggen	wil afvoeren en composteren
18. Geerdink (g)	verwerkt maaisel op het land	---
19. Kleinlangevelsloo (b)	compostering op compactplaat	---

Toelichting op de voorwaarden

Kern van de beide voorwaarden is dat er actief landschapsbeheer is. De deelnemende ondernemer is verantwoordelijk voor een adequaat beheer op zijn/haar bedrijf. Iemand anders kan het beheer uitvoeren, maar de boer wordt erop afgerekend. Onder actief landschapsbeheer worden de volgende maatregelen verstaan:

- maaien, snoeien, verontreiniging tegengaan, randen zo nodig herinzaaien of herinplanten;
- al het maaisel en snoeiselsel uit het beheer wordt binnen een week verwijderd uit de landschapselementen en opgenomen in de bedrijfskringloop;
- er is een regelmatig beheer in de tijd (vaste perioden);
- afwisselend beheer in de ruimte: beheer op alle landschapselementen, maar niet overal hetzelfde en niet alles tegelijk, ruimte creërend voor nest-, rust- en overwinteringsplaatsen, moet wel praktisch uitvoerbaar blijven. Het beheer moet wel praktisch uitvoerbaar blijven.

Om het beheer in goede banen te leiden is een bedrijfsplan per bedrijf opgesteld met daarin een overzichtstabel en kaart. In het overzicht van de bestaande en nieuwe landschapselementen is een kolom opgenomen met de beheersmaatregelen, de frequentie waarmee de activiteiten plaatsvinden en met welk doel. De tabel is gekoppeld aan een overzichtskaart met de landschapselementen per bedrijf. Op de kaart staat waar wat gebeurt. Dit plan wordt vooraf goedgekeurd door de gebiedscoördinator en gevolgd door de deelnemer.

De drie coördinatoren hebben de deelnemende boeren in de pilot begeleid in het te voeren beheer. Hierbij werden ook plaatsen en tijden benoemd waar actief beheer juist achterwege moest blijven om bepaalde natuurwaarden of doelsoorten te realiseren of te beschermen. Tijdens de pilot is verkend welke organisatie na de pilotfase kan begeleiden. Te denken valt aan regionale ANV's of provinciale landschapsbeheers-organisaties (zie hoofdstuk 8 en 9).

Globale richtlijnen

Voor een adequaat beheer worden de volgende richtlijnen gehanteerd:

- natte en kruidachtige elementen worden regelmatig gemaaid, met afvoer van maaisel uit de elementen: minimaal 1x per 2 jaar, maximaal 2x per jaar;
- houtige elementen worden beheerd volgens het vooraf opgestelde schema, dat periodiek (bijvoorbeeld eens per 6 jaar) wordt geëvalueerd/bijgesteld;
- het gemaaide of gesnoeide materiaal wordt, binnen een week, afgevoerd uit de natuur- en landschapselementen.

Er is ruimte om in het beheer gemotiveerd locaties en tijdstippen te vrijwaren van actief beheer en van het afvoeren van maaisel en snoeihout. Dat kan namelijk ook in de vorm van gefaseerd maaibeheer en het opzetten van een takkenril of ringslangen-broeihop tot een verrijking van biotopen leiden.

4.1.3 Fauna

Vogels en andere dieren worden zoveel mogelijk broed- en schuilgelegenheid geboden

Wat betreft de bescherming van weidevogels is deze maatregel op 6 van de 19 bedrijven van toepassing, alle gelegen in de regio Noord. Het betreft vier akkerbouwbedrijven op klei, een bedrijf op veen en een bedrijf op zand. Op deze bedrijven worden tijdens bewerkingen van het land in het voorjaar de nesten gelokaliseerd en uitgespaard. Vrijwel alle bedrijven voldoen aan de voorwaarde om voor de fauna minimaal 5 kleine maatregelen te treffen. De meeste bedrijven hebben nestkastjes, uilenkasten, open schuren voor boerenzwaluw, nesten voor huiszwaluw, bijenhôtels, takken- en steenhopen en kleine overhoekjes met ruigte.

4.1.4 Het erf

Op het erf krijgt 'groen' veel aandacht door er minimaal 40% van het oppervlak aan te besteden, zodat het op een streekeigen en aantrekkelijke wijze ingericht en beheerd wordt.

De deelnemende bedrijven voldoen bijna allemaal aan de voorwaarde 40% groen op het erf. Gemiddeld is in alle drie regio's het erf voor 50% groen. Het enige bedrijf met maar 30% groen heeft in verband met de nieuwbouw van een zorgboerderij een nieuw plan voor het erf gemaakt, waarna het 65% groen zal zijn. Bedrijven die hier nog niet aan voldoen, hebben wel ideeën om daar voor te gaan zorgen.

Groene elementen op het erf betreft alles wat niet is bebouwd of verharding. Zoals gazon, houtsingels, moes- en siertuin, kleine grasstroken, huisboomgaard, bomengroep en hobby wei (voor hobbydieren).

4.2 Gerealiseerde oppervlaktes landschapselementen

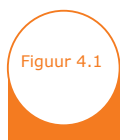
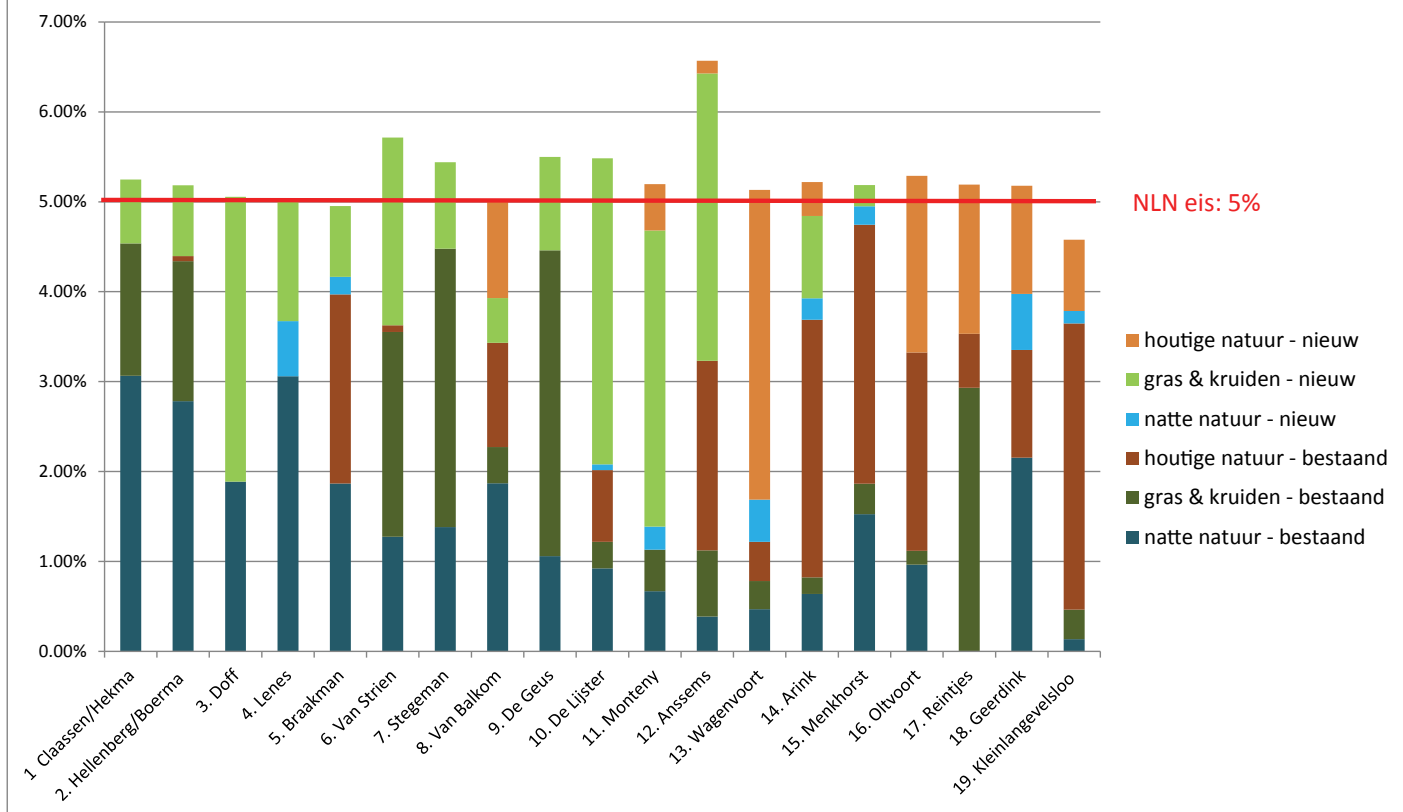
De NLN eist van deelnemers dat zij 5% van hun bedrijfsoppervlakte inrichten met niet-productieve natuur- en landschapselementen. In de uitgangspunten van de berekening van de vergoeding is op basis van onderzoek in Nederland aangenomen dat een gemiddeld agrarisch bedrijf al 2% van zulke landschapselementen op het bedrijf heeft, zodat er gemiddeld nog 3% moet worden toegevoegd.

De 19 deelnemers van de NLN pilot blijken gemiddeld 3,35% aan bestaande natuur op hun bedrijf te hebben, dus meer dan het landelijk gemiddelde, en hebben daarom gemiddeld slechts 1,9% nieuwe landschapselementen aangelegd. De hoeveelheid bestaande en nieuw aangelegde natte, kruidige en houtige landschapselementen per bedrijf staan weergegeven in Figuur 4.1. Hieruit is op te maken dat het gros van de bedrijven voldoet aan de NLN-eis van 5%.

Maaiharken en afvoeren om slootkanten te verschromen (De Lijster)

Bestaande en nieuw gerealiseerde natuur- & landschapselementen (als percentages van het bedrijfsoppervlakte)

Figuur 4.1. Bestaande en nieuw aangelegde natuur- en landschapselementen op de 19 deelnemende bedrijven, in % van het totale bedrijfsoppervlakte.

Zoals eerder al aangegeven hebben de bedrijven in de regio Oost (nr. 13 t/m 19) aanzienlijk meer bestaande houtige beplantingen, die zij bovendien nog verder hebben uitgebreid, in vergelijking met de meer open landschappen van de deelnemers in Noord en Zuidwest Nederland. In die open landschappen zijn veel meer kruidige vegetaties (akkerranden, bufferstroken, bermen en overhoeken) aangelegd.

4.3 Ervaringen van deelnemers

In het najaar van 2013 zijn alle 19 deelnemers geïnterviewd over de pilot om hun motivatie, ervaringen en meningen op schrift te stellen. De resultaten zijn samengevat in een aparte bijlage. Doel was om de ervaringen en opvattingen over de NLN van de deelnemers te verzamelen en uit te dragen naar andere geïnteresseerden, met name: EZ-ambtenaren die zich bezig houden met het GLB en het agrarisch natuurbeheer, provincies, oprichters van de nieuwe collectieven, ANV's, provinciale Stichtingen Landschapsbeheer, natuurbeschermingsorganisaties, boeren die geïnteresseerd zijn in de vergroening van hun bedrijf en de deelnemers onderling.

Kernvragen interviews:

1. Wat was voor jou de belangrijkste reden om deel te nemen aan de NLN-pilot?
2. (INHOUD) Wat heeft NLN op jouw bedrijf gebracht aan natuur en landschap, wat ben je extra of anders gaan doen (in inrichting of in beheer), waar ben je veel mee bezig?
3. Welk landschapselement ben jij zelf het meest trots op? Wat vind je er mooi aan?
4. Op welke planten- of diersoorten op jouw bedrijf ben jij trots? Wat vind je er mooi aan?
5. (PROCES) Wat vind je sterke punten van de aanpak van NLN (onder andere wat betreft de zes voorwaarden, de begeleiding bij inrichting en beheer, de contacten met de andere bedrijven.)
6. Hoe ga je verder na 2014? Opruimen of in stand houden?
7. Heb je aanbevelingen voor verbetering van de NLN-aanpak?
8. Heb je tips hoe anderen (ANV's, gebiedscollectieven of ketenpartijen) de NLN-aanpak kunnen overnemen?

Het motief om aan de pilot deel te nemen dat door de deelnemers het vaakst genoemd wordt, is dat de boer verantwoordelijkheid draagt voor het landschap waarin hij zijn bedrijf uitoefent. Vooral de boeren in de regio Oost noemen dit argument. Zij hechten er waarde aan hun bedrijfsactiviteiten uit te oefenen in landschappen met veel oude beplantingen (coulisselandschap). De boeren voelen het als hun verantwoordelijkheid om hier goed mee om te gaan en zien met de NLN kansen om het landschap te herstellen. Een ander argument om deel te nemen dat genoemd wordt in alle regio's, is dat de boeren de vernieuwing van het GLB op zich af zien komen. Ze willen hier met de NLN al in een vroeg stadium op anticiperen. Sommige deelnemers geven aan dat de NLN goed past in een bedrijf met neventakken. Meer natuur draagt bij aan een mooi landschap en een goede uitstraling van het bedrijf. Dat is belangrijk als er regelmatig burgers komen. Sommige boeren geven aan dat ze al bezig waren met natuurbeheer en dat ze daar in verder wilden door mee te doen met de NLN. Enkele deelnemers geven aan dat de NLN goed past in hun visie op een duurzame bedrijfsvoering of dat ze in de pilot zijn gestapt om meer te leren over natuur- en landschapsbeheer.

De invulling van de 5%-voorwaarde is door bijna alle boeren waargemaakt, al was het voor sommigen een hele opgave. Het idee dat cultuurgrond wordt opgeofferd voor landschapselementen was voor sommigen wel even wennen. De deelnemers kozen voor een streekeigen invulling; zij weten goed wat wel en niet passend is in het landschap waar ze hun bedrijf uitoefenen. Bij de aanleg van nieuwe elementen werden vooral de minder productieve stroken en hoeken benut of de perceelsvorm werd aangepast, bijv. op gerende percelen. De boeren geven wel aan dat daar financieel iets tegenover moet staan.

Het natuurgerichte beheer en het composteren van organisch materiaal was voor velen een leerproces. Ze zijn zich door de pilot meer bewust geworden dat het belangrijk is voor de biodiversiteit om maaisel af te voeren en op te nemen in de kringloop van het bedrijf. Veel biologische boeren deden dat al, maar voor de meeste gangbare boeren was dit nieuw. Ze zijn hier wel positief over.

Alle bedrijven voldoen aan de voorwaarde om voor de fauna minimaal vijf kleine maatregelen te treffen. De meeste bedrijven hebben nestkastjes, uilenkasten, open

schuren voor boerenzwaluw, nesten voor huiszwaluw, bijenhotels, takken- en steenhopen en kleine overhoekjes met ruigte. De deelnemers zijn enthousiast over de resultaten en genieten bijvoorbeeld van het voorkomen van meer boerenerfvogels. Ook alle bedrijven voldoen aan de voorwaarde van een erf dat minimaal 40% groen is. Het erf is hun visitekaartje.

Tijdens de interviews is systematisch gevraagd aan de deelnemers wat zij als de sterke punten hebben ervaren bij de NLN-benadering. Het overgrote deel noemt als eerste de vrijheid om zelf tot een invulling van de nieuwe elementen te mogen komen; om dingen te kunnen doen die bij hun bedrijf passen op minder productieve plekken op de percelen, bijvoorbeeld in de schaduw van bestaande singels. De deelnemers ervaren dit als een benadering waarbij de boer wordt gezien als volwaardig partner. Ook vindt men het leerzaam om met collega's bij anderen op het erf te kijken. Een deelnemer zegt hierover: "daar word je enthousiast van." De bijeenkomsten werden als een inspiratiebron ervaren. Verder wordt de begeleiding als een sterk punt benoemd. De melkveehouders benadrukken het belang van een gevarieerd grasland. De voorwaarde groen erf vindt men eveneens belangrijk.

Op welke resultaten uit de NLN-pilot zijn de deelnemers het meest trots? Daarop geven de deelnemers verschillende antwoorden. Wat opvalt is dat velen de soorten wilde planten en dieren noemen, waar zij een zekere ecologische kwaliteit aan verbinden. Ook al is in de pilot niet gemonitord op de biodiversiteit, de boeren voelen goed aan waar natuurkwaliteiten mee samenhangen. Dit heeft mogelijk te maken met de begeleiding door de regiocoördinatoren. Maar niet alleen, de deelnemers lijken zelf ook veel waarde te hechten aan natuurkwaliteit en hebben die waarde in enkele jaren verinnerlijkt of hadden die waarde al hoog staan. Bloemrijke akkerranden met veel insecten zijn elementen die veel enthousiasme opwekken. In het oosten benoemen de deelnemers het herstel van het coulissenlandschap. Ook de maatregelen voor de fauna die succes afwerpen worden benoemd.

Alle deelnemers hebben een bord met NLN-logo op hun bedrijf geplaatst, meestal bij de oprit. Daardoor kregen verschillende deelnemers regelmatig positieve opmerkingen van bezoekers, burens en collega's. De pilot is omwonenden niet ontgaan. Ze vinden het erg leuk en delen dat met de deelnemers die daar op hun beurt

enthousiast over zijn. Verder zijn er nieuwsberichten verschenen over de NLN in regionale kranten en katernen. Ook daar zijn weer reacties op gekomen.

Driemaal per jaar was er een bijeenkomst voor de deelnemers, één landelijke en twee regionale. Hier wisselden de deelnemers ervaringen met de NLN en met elkaar uit en er was ruimte voor discussie. Op de regionale bijeenkomsten bepaalden de boeren zelf de agenda. Alle bijeenkomsten werden gehouden op één van de deelnemende bedrijven. De deelnemers geven aan veel van de bijeenkomsten te hebben geleerd. Sommigen merken op dat ze door de NLN-pilot anders zijn gaan denken over natuur en nu de meerwaarde van natuur zien.

Eind 2013 loopt de pilot af. Vrijwel alle deelnemers willen na de pilot (een deel van) de extra landschapselementen behouden. In de akkerbouwgebieden, waar in het kader van de GLB-vergroening waarschijnlijk 5% aan EFA's gerealiseerd moet worden, wachten de boeren de Brusselse voorwaarden af. Zij zouden daar dan al aan voldoen. Opvallend is dat op de veehouderijbedrijven in de regio Oost, waar de EFA-verplichting van 5% vergroening waarschijnlijk niet geldt, toch alle deelnemers de voornamelijk houtige elementen in stand willen houden.

Aan de deelnemers is gevraagd of zij in de NLN-aanpak elementen missen en of zij suggesties hebben voor verbeteringen. Sommigen geven aan dat ze niets missen en dat ze de NLN een goeie, integrale, maar vooral ook eenvoudige en goed uitvoerbare set van voorwaarden en maatregelen vinden. Enkele suggesties voor wijzigingen zijn er ook. Die hebben vooral betrekking op de plaats van de maatregelen: nu zijn die vooral op niet-productieve landschapselementen gericht. Een paar deelnemers zien ook graag dat de NLN maatregelen opneemt binnen de percelen (denk bijvoorbeeld aan gewasbeschermingsmiddelenkeuze). Veel deelnemers willen graag dat de pilot doorgaat en dat de regeling open komt te staan voor alle boeren die daar interesse voor tonen, ook in de 'witte gebieden'. De deelnemers doen suggesties voor de rol die zij zien voor de ANV's en de collectieven als zij de NLN verder oppakken. Opvallend is dat de deelnemers het accent leggen op de ANV's. Collectieven zijn nu nog minder concreet en daarmee ook minder in beeld. Velen geven aan dat de ANV's van de NLN-pilot kunnen leren en dat zij hun bedrijf graag willen openstellen om de pilot toe te lichten.

Conclusies

1. Het is goed gelukt om de NLN uit te voeren en op een streekeigen manier in te vullen. Deelname aan de pilot heeft er bij velen toe geleid dat de belangstelling voor natuur en landschap is gegroeid. Ze zijn er veelal enthousiaster over geworden.
2. De motivatie om aan de NLN deel te nemen varieert.
3. Het leverde weinig problemen op om te voldoen aan de zes NLN-voorwaarden. De invulling van de 5%-norm kostte wel de nodige inspanningen. Veel deelnemers geven aan dat het alleen maar haalbaar is om cultuurgrond uit productie te nemen als daar voldoende vergoeding tegenover staat.
4. Het overgrote deel van de deelnemers vindt het een sterk punt van de NLN dat de boer zelf mag bepalen hoe hij de 5%-norm invult. "De ondernemer weet dat zelf het beste", is een veelgehoorde uitspraak.
5. Alle deelnemers hebben meer aandacht en interesse gekregen voor wilde dieren en planten op hun bedrijf. Ze zijn er trots op dat er meer soorten op hun bedrijf komen, ook al kennen ze die niet allemaal.
6. Hierbij helpt het zeker dat langskomende burgers, bezoekers van het bedrijf en collega-boeren de inspanningen en resultaten waarderen. Vooral bloemrijke akkerranden oogsten veel lof.
7. De deelnemers hebben veel van elkaar geleerd in de regiobijeenkomsten bij elkaar op de bedrijven. De begeleiding door de regio-coördinatoren was daarbij belangrijk. Door mee te doen aan de pilot zijn de boeren anders gaan kijken naar natuur. Ze hebben er meer belangstelling voor gekregen en zien ook meer.
8. Als de pilot voor de deelnemers eind 2013 afloopt gaan de meeste deelnemers er gewoon mee door.
9. Vrijwel iedere deelnemer vindt de NLN een goed integraal pakket. Enkel pleiten ervoor om ook voorwaarden op perceelsniveau op te nemen, zoals het beperken van bestrijdingsmiddelen.
10. De NLN kan worden opgenomen in de nieuwe pakketten voor agrarisch natuurbeheer. ANV's kunnen de boeren daarbij begeleiden, motiveren en adviseren. Wel moeten de ANV's dan volgens sommigen ecologisch bijgespijkerd worden. De bedrijven die nu deelnemen aan de NLN kunnen de maatregelen toelichten in excursies. Ze vinden wel dat de NLN meer bekendheid moet krijgen. Veel deelnemers bieden aan de rol van ambassadeur van de NLN op zich te nemen.

4.4 Sociale omgeving; enquêtes plus reacties van burgers

4.4.1 Enquête onder bezoekers van NLN bedrijven

In de nazomer van 2013 is per regio een deelnemer bezocht waar burgers het erf betreden. In regio Zuidwest en Oost betreft het bedrijven met een boerderijwinkel. In regio Noord is de enquête afgenomen onder gasten van de boerderijcamping. In totaal zijn 24 enquêtes gehouden in de vorm van een semigestructureerde vragenlijst. Op de drie bedrijven zijn globaal dezelfde vragen gesteld, maar wel iets aangepast aan de situatie op het bedrijf. De gesprekken duren tussen de 10 minuten en half uur.

Het doel van de enquête is om een indruk te krijgen van de mening van burgers over de inspanningen en resultaten die de agrariërs leveren voor natuur en landschap.

Beschrijving geënquêteerden

In de drie regio's zijn in totaal 24 enquêtes afgenomen. Het zijn bijvoorbeeld mensen die de boerderijwinkel inlopen: alleen, of vader en zoon, echtpaar of een compleet gezin. De ene keer antwoordt een persoon, de andere keer de hele groep. Het is het vaakst de oudste uit de groep die het woord voerde. Dit is ook terug te zien in de leeftijdsverdeling van bevraagde. Eén persoon is jonger dan 41 jaar, 13 tussen de 41 en 60 jaar en 9 personen waren ouder dan 61 jaar. De geënquêteerden zijn relatief oudere mensen en weerspiegelt niet de leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking.

18 geënquêteerden komen uit de buurt (max. 10 km afstand) van het NLN-bedrijf. De overige 6 die van verder komen zijn vooral te gast bij de camping (regio Noord). De reden waarom erfbetreders het bedrijf bezoeken zijn divers. 10 personen komen om inkopen te doen, 8 als recreant (bijv. minicamping, B&B, restaurant) en 7 om het bedrijf te bekijken (bijv. i.v.m. open dag).

Waardering natuur- en landschapselementen op het agrarische bedrijf?

In de regio's Noord en Oost zijn aan 14 geënquêteerden vragen voorgelegd over hoe zij de inspanning van de boeren waarderen (zie Tabel 4.3). Uit vraag A en B blijkt dat de meeste geënquêteerden vinden dat natuur en landschap horen bij het boerenbedrijf. Ook vinden de meeste van hen het belangrijk dat boeren zich extra

inspannen. Uit vraag C blijkt dat de geënquêteerden verdeeld zijn over de vraag of boeren in het algemeen al genoeg voor natuur en landschap doen, en het deels ook niet weten. Vraag D laat zien dat een kleine meerderheid (8) vindt dat het NLN-bedrijf waar ze op dat moment zijn wel genoeg doet aan natuur en landschap. Uit antwoorden op vraag E blijkt dat bijna alle geënquêteerden vinden dat bedrijven een vergoeding of subsidie moeten ontvangen voor extra inspanningen voor natuur en landschap.

Nestbescherming De machine wordt over het nest heen getilt zodat het ei ongedeerd blijft

Tabel 4.3: waardering natuur- en landschapselementen op 't agrarische bedrijf.
Het cijfer geeft het aantal geënquêteerden die dat betreffend antwoord geeft.

		Helemaal oneens	Beetje oneens	Neutraal	Beetje eens	Helemaal eens	Weet niet
A	Natuur en landschap horen bij het boerenbedrijf	1	0	0	0	14	0
B	Het is belangrijk dat boeren iets extra's doen voor natuur en landschap	0	0	0	3	12	0
C	Boeren doen al genoeg voor natuur en landschap	4	0	5	2	0	4
D	Dit bedrijf doet genoeg voor natuur en landschap	1	0	0	1	7	6
E	Bedrijven die iets extra's voor natuur doen, moeten ook een extra vergoeding of subsidie ontvangen	0	0	1	2	12	0

Vallen natuur- en landschapselementen op?

Aan de 14 geënquêteerden in regio Noord en Oost is vervolgens gevraagd of zij specifieke natuur- en landschapselementen hebben gezien op het bedrijf (zie Tabel 4.4). Het blijkt dat de 12 elementen in totaal 124 keer zijn opgemerkt en 40 keer niet. De meeste elementen worden door ruwweg driekwart van de bezoekers opgemerkt. De houtige elementen springen het meest in het oog, gevolgd door kruidachtige en natte elementen. Een aantal elementen wordt veel minder vaak opgemerkt: nestkasten, takkenhopen en houtstapel. Deze liggen vaak verscholen op het bedrijf, logisch dat die regelmatig gemist worden.

Een Bloeiende akkerrand is een geliefde plek om bijenkasten te plaatsen

Tabel 4.4: Welke natuur- en landschapselementen worden door bezoekers gezien?

	Ja	Nee		Ja	Nee
Bloemrijke slootkanten	9	5	Hagen of houtwallen	14	0
Een poel of vijver	9	5	Bomenrijen en knotbomen	12	1
Bloemrijke akkerranden	11	3	Bosjes	14	0
Grazige randen of hoekjes	9	4	Grote, vrijstaande bomen	12	2
Bloemrijke bermen	9	3	Nestkasten voor vogels, vleurmuizen e.d.	6	8
Bloemrijke weides	11	3	Takkenhopen of houtstapels	8	6

Foto 1. Een torenvalkkast op het erf van De Lijster

Waardering individuele landschap- en natuurelementen

Aan alle 24 geënquêteerden zijn drie verschillende soorten foto's getoond van een voor de regio kenmerkend landschapselement dat aanwezig is op het bezochte NLN-bedrijf. Gevraagd is of geënquêteerden weten wat het is, of zij het mooi en belangrijk vinden en waarom.

In regio Zuidwest wordt de torenvalkenkast (foto 1) niet vaak herkend als 'vogelkast'. Als bezoekers het als zodanig herkennen zien sommigen het aan voor uilenkast en ander als torenvalkenkast. Sommigen vinden de kast niet mooi, andere vinden het juist goed. Enkelen leggen de relatie met biodiversiteit en het ecosysteem, bijv.: "dit is een torenvalkenkast, uitgebloeide akkerrand en bomen die ik niet bij naam ken. Wat super mooi voor het landschap en het gebouw raakt op den duur in het landschap ingepast. Vroeger was alles heel net op het erf. Nu mag er wat meer verruigen met onkruiden waar de roofvogels dol op zijn." Op foto 2 zien de meesten 'struiken'; het zijn voederbomen voor de koeien. Enkelen gaan in op biodiversiteitsmeerwaarde over voornamelijk het insectenleven. Sommigen benoemen dat bomen schaduw geven aan koeien en het monotone grasveld verfraaien. Iemand vertelt: "ik weet van een geitenboer dat geiten en waarschijnlijk dus ook koeien bomen lekker vinden." Foto 3 wordt vaak beschreven als 'heel mooi die bloemen' en een aantal mensen benoemen de biodiversiteitswaarde van een rand.

Vergoeding

21 van de 24 geënquêteerden vinden het belangrijk dat de NLN-ondernemer een vergoeding krijgt voor zijn natuur- en landschapsmaatregelen. Twee vinden van niet, en één heeft hier geen mening over (zie tabel 4.5). 22 mensen vinden ook dat alle boeren in Nederland de mogelijkheid moeten krijgen om aan de NLN deel te nemen en een bijhorende vergoeding te krijgen.

Brede sloten zijn kenmerkende landschapselementen in de veenweiden

Een persoon vindt dat alleen agrariërs in bepaalde regio's van Nederland de mogelijkheid moeten krijgen. De geënquêteerden zijn het voor een groot deel (20 personen) eens dat de overheid deze vergoeding moet betalen. Drie mensen vinden dat de klant (bijv. diegene die producten in boerderijwinkel koopt) moet betalen voor de extra NLN-inspanning van de agrariërs. Twee vinden dat deze agrariërs als ondernemers het zelf moet betalen. Een geënquêteerde oppert dat de ondernemers die bijv. een B&B of camping hebben het via de toeristenbelasting kunnen innen.

Foto 2. Voederbomen voor koeien

Foto 3. Bloemen/akkerranden

Tabel 4.5.: Het belang van vergoedingen en wie deze vergoeding moet betalen volgens bezoekers van bedrijven (n= 22)

	Ja	Nee	Alle	Bepaalde	Overheid	Klant	Ondernemer
Vindt u een vergoeding voor het NLN-bedrijf belangrijk?	21	2					
Moeten alle boeren de mogelijkheid krijgen of alleen in bepaalde gebieden?			22	1			
Wie zou de vergoeding moeten betalen?					20	3	2

Mate van keuzevrijheid agrariër

Van de 24 geënquêteerden vinden 16 mensen dat de ondernemer een goede keus heeft gemaakt welk type landschapselementen hij heeft aangelegd. De meest gehoorde reden hiervoor is dat er een grote diversiteit aan maatregelen aanwezig is op het bedrijf, die passen bij het landschap en de bedrijfsvoering. Een persoon geeft mee: "Ja, het moet wel inpasbaar zijn in de bedrijfsvoering. Daarom kiest hij niet voor solitaire bomen, maar wel voor singels." Twintig geënquêteerden vinden het goed als de agrariër keuzevrijheid heeft in de elementen. De meest gehoorde reden is in de trant van: "alles wat voorgeschreven wordt doe je met tegenzin. Het gaat om motivatie, wat je zelf het mooiste vindt en het liefste doet." Een persoon vindt keuzevrijheid niet goed en geeft als reden: "iemand moet de regie hebben. De agrariërs moeten ook afgerekend worden op de meerwaarde van hun elementen en de maatregelen in het gebied moeten bij elkaar aansluiten."

De helft van de ondervraagden mist geen elementen op het bedrijf en grofweg de andere helft weet het niet. Twee mensen missen elementen, namelijk schaduwplekken voor de koeien en 'aandacht voor roofvogels'.

Tabel 4.6.: Mening van geënquêteerden over keuze en keuzevrijheid van ondernemers ten aanzien van landschapselementen.

	Ja	Nee	Weet niet
De ondernemer kan zelf kiezen welk type landschapselementen hij aanlegt. Vindt u dat hij een goede keus heeft gemaakt?	16	0	8
Vindt u het goed dat hij zelf die keuzevrijheid heeft?	20	1	3
Mist u zaken op het bedrijf?	2	12	10

Enkele citaten van geënquêteerden

"NLN is een goed project en burgers met grond zouden ook mee moeten kunnen doen."

"NLN is een hartstikke mooi project. Het stimuleert. Het moet logisch worden dat er landschapselementen zijn. Dat is ecologisch denken. Je ziet hier op het erf meteen de varkens in het modderweitje, de kalfjes in de potstal. Je ziet meteen de dieren. Economisch zijn ze goed bezig, maar het ziet er niet uit als een industrie. Er is een groot contrast met het naastliggende bedrijf. Vanaf het fietspad op de kavelgrens zie je rechts de monoculturen en links het jongvee, de bloemen, de houtsingels, een gevarieerd en besloten landschap. Aan beide kanten wordt goed geboerd, maar er is een groot verschil."

"NLN is een geweldig project. Natuur moet gestimuleerd worden. We zijn verantwoordelijk voor Moeder Aarde, maar we maken er een potje van. We moeten het wel doorgeven aan onze kinderen. We moeten het beter maken."

Conclusies uit de enquête

- De enquête geeft een indruk van de mening van burgers over de NLN. Het gaat om burgers die het bedrijf op dat moment bezoeken. De leeftijd van de geënquêteerden is relatief hoog. De enquête is niet representatief voor de Nederlandse bevolking, maar geeft meningen weer van burgers die iets meer betrokken zijn bij het bedrijf en mogelijk iets meer kennis hebben van landbouw en natuur dan een gemiddelde Nederlandse burger.
- De NLN-inspanningen worden gewaardeerd, en bezoekers zien dit graag op meer bedrijven. Of de doorsnee Nederlandse boer genoeg aandacht besteedt aan natuur en landschap blijkt hier niet duidelijk uit. De NLN-bedrijven doen genoeg aan natuur en landschap en behoren voor hun inspanning een extra financiële tegemoetkoming te krijgen.
- De geënquêteerden vinden het belangrijk dat boeren een vergoeding krijgen voor hun inspanning voor natuur en landschap. De meesten vinden dat "de overheid" dat moet betalen, maar welke overheid exact daar is niet naar gevraagd.
- Een breed palet aan landschapselementen wordt positief gewaardeerd, de meest opvallende zijn houtsingels en bloemenranden.

- De bezoekers vinden ook ondernemerschap en keuzevrijheid hoe natuur en landschap in te richten belangrijk.

Reacties van burgers anders dan uit de enquêtes

Bezoekers aan het bedrijf van Ron Claassen en Siegrid Hekma (Groningen) genieten van de bloemenrand. Sigrid Hekma daarover: "dit project zorgt ook voor binding en verbinding, zowel met het landschap als met mensen. Mensen die bloemen of zaden komen verzamelen, daar raken we mee in gesprek. Ook met de ANV Wierde en Dijken raken we nu meer in gesprek. Geweldig hoeveel waardering we hiervoor krijgen. We komen voor de burens in een ander daglicht te staan. Aan wandelaars, fietsers en andere mensen die op het bedrijf komen vertellen we ons verhaal. Die educatie, het verhaal uitdragen, dat vinden mensen heel leuk. Bijvoorbeeld een groep politiemensen die we hier vorige week rond geleid hebben." Leen de Geus heeft veel bezoekers gehad, zoals de gemeenteraad, provincie, Vogelbescherming Nederland, professoren en studenten die belangstelling hebben of onderzoek doen. Verder zegt Leen: "een groepje kunstenaars organiseert vier kunstmiddagen in de akkerrand. Bij een akkerrand midden in het veld is een wilgentenen 'nest' gebouwd en een houten podium over de sloot. Hierom heen worden gedichten gemaakt en opgehangen, foto's, films, muziek en hapjes zijn gemaakt met kruiden uit de rand. Met verf is geschilderd, die gemaakt is van 'verfplanten' die extra waren toegevoegd aan het zaadmengsel. Een vrolijke en kleurrijke gebeurtenis die weer heel andere mensen in contact brengt met akkerranden en boeren."

Een natte hoek in het grasland van Herman Menkhorst wordt in de NLN benut als nieuw landschapselement (moerasje)

Een natte rand langs het grasland van Rob Kleinlangevelsloo met elsenhakhout

Herman Oltvoort is het meest trots op het boomgaardje dat omgeven wordt door een vlechtheg en gebruikt wordt als kalverweitje

Reacties van collega-agrariërs

Gerben en Roelof Braakman vertellen: "Boeren maken nu opmerkingen van: goh, het past eigenlijk best wel in je gewone bedrijfsvoering." Ook Jo van Balkom krijgt positieve reactie van collega agrariërs die niet aan de NLN meedoen. "Gisteren was ik op een bijeenkomst en daar sprak ik een boer over onze NLN-pilot. Hij gaf aan eigenlijk wel mee te hebben willen gedaan aan deze pilot." Bert Wagenvoort zegt: "in het begin zag ik er wel tegen op om mijn plannen te communiceren met de buurt en met collega-boeren, maar dat is achteraf 100% meegevallen. Ik heb veel positieve reacties gehad over de aanleg van nieuwe landschapselementen. De NLN is goed voor het imago van de sector." Henk en Ineke Geerdink zeggen: "van sommige collega-boeren krijgt ik te horen dat het niet bij hen past. Dat zijn boeren die alleen maar denken aan productie en die niets van landschapselementen moeten hebben". In Twente kost grond 90.000 euro/ha. "En dan moet je rommel gaan verbouwen!" Deze collega's zijn wel bang de landschapselementen straks verplicht worden. "Natuur kun je niet gebruiken", zeggen ze. En van een vergoeding moeten ze niks hebben." Rob en Henriëke Kleinlangevelsloo ontvangen positieve reacties van bezoekers, familie en mensen die bij hen paarden stallen en weiden. "Maaien en afvoeren zijn maatregelen die hen niet opvallen, maar nieuwe beplantingen zoals de eikenlaan en knotwilgen zien ze wel. Ook collega-boeren reageren positief: "het wordt toch wel mooi".

Vorstvrij winterverblijf voor o.a. vleermuizen aan de rand van het erf van de Familie Braakman

4.5 Wat levert de NLN op

De pilot is niet gemonitord op de ecologische effecten. De reden hiervan is dat enkele jaren onvoldoende zijn voor veel wilde planten en dieren om de nieuwe structuren te koloniseren. Zo hebben nieuwe beplantingen veel tijd nodig om uit te groeien alvorens het beoogde effect zich manifesteert. Toch zijn op basis van de bedrijfsbezoeken en de gehouden interviews met de deelnemers wel de eerste conclusies te trekken over wat drie jaar deelname aan de NLN heeft opgeleverd.

We maken hierbij onderscheid in de volgende aspecten:

- meerwaarde voor het landschap;
- ecologische meerwaarde;
- betekenis voor de motivatie en de betrokkenheid van de boer;
- betekenis voor de burger en de beleving van natuur en landschap.

Landschap

De streekeigen invulling van de 5%-voorwaarde betekent een significante uitbreiding van de oppervlakte landschapselementen in het agrarische cultuurlandschap. Diverse deelnemers hebben dit aangegrepen om het landschap te herstellen en het opnieuw verbinden van nog bestaande elementen met elkaar. Landschappelijk bezien is het herstel van ecologische netwerken grote winst. Dat bestaande elementen mogen meetellen voor de oppervlakte van 5% landschapselementen is essentieel. Het betekent erkenning voor het feit dat deelnemers hiervan nog een deel in stand hebben gehouden. Het is tevens een manier om de verdere uitkleding van het landschap, die in het kader van schaalvergroting en de grondhonger nog steeds voortduurt, een halt toe te roepen. Omdat bij de aanleg van nieuwe elementen vooral de minder productieve stroken en hoeken worden benut, is de kans groot dat ze duurzaam in stand worden gehouden. Dit geldt ook voor landschapselementen die zijn aangelegd om de perceelsvorm te verbeteren (recht maken van gerende percelen).

Ecologie

De meerwaarde van de NLN voor de ecologie is vooral terug te voeren op de samenhang tussen de verschillende voorwaarden: behoud en uitbreiding van landschapselementen in combinatie met een adequaat beheer en het benutten van organisch materiaal op het bedrijf, gekoppeld aan vruchtwisseling, gevarieerd grasland en een groen erf. De voorwaarden versterken elkaar als het gaat om het effect op de biodiversiteit. Uit een studie van Alebeek & Dekking (2011) blijkt dat biologische bedrijven gemiddeld meer biodiversiteit herbergen dan gangbare bedrijven, maar dat dit verschil overvleugeld wordt door de oppervlakte landschapselementen die op het bedrijf aanwezig is. Een gangbaar bedrijf met veel landschapselementen scoort veel hoger dan een biologisch bedrijf met weinig elementen. Landschapselementen zijn bepalend en in die zin voegt de NLN veel toe. De voorwaarde van het afvoeren van materiaal als maaisel geeft een extra accent op de biologische waarden. Vershraling van elementen als randen van sloten betekent minder verruiging en toename van de diversiteit aan planten en daarmee ook insecten en andere dieren. Dit is echter wel een proces dat de nodige tijd vergt. De ervaring leert dat bij continuering van het beheer de soortenrijkdom in de loop der tijd verder toeneemt. De aanleg van akkerranden daarentegen heeft een direct effect op bijvoorbeeld insecten, kleine zoogdieren en vogels. Het benutten van compost leidt tot een hoger organisch stofgehalte in de bodem en stimuleert daarmee het bodemleven. De voorwaarde groen erf in combinatie met kleine maatregelen voor de fauna heeft nu al een groot effect op de aanwezigheid van boerenerfvogels als zwaluwen en mussen; een groep die sterk onder druk staat.

Motivatie en betrokkenheid

Het accepteren van meer landschapselementen en het natuurgerichte beheer, in combinatie met het composteren van organisch materiaal was voor velen een leerproces. Voor de pilot waren diverse deelnemers vrijwel uitsluitend bezig met de landbouwproductie. Ze zijn door de pilot meer bewust geworden van de wilde flora en fauna en zijn daar enthousiast over geworden. Het leren van elkaar in de regiobijeenkomsten was daarbij een sterke stimulans.

Beleving burger

Burgers in de buurt van de bedrijven en bezoekers is het opgevallen dat de deelnemers investeren in natuur en landschap. Het NLN-bord heeft daaraan bijgedragen. Het meest in het oog springend zijn de bloemrijke akkerranden die al in het eerste jaar van aanleg de aandacht trokken en door hen als bijzonder benoemd worden. Maar ook de aanleg van nieuwe beplantingen wordt gezien en gewaardeerd. De boeren delen in deze waardering. Ze ervaren dat de burger betrokken is bij het landschap en dat ze daar een wezenlijke rol in spelen. Een burger zegt: "een boer produceert niet alleen voedsel, maar moet ook investeren in wat de burger wil zien; de NLN is a license to produce." De NLN-deelnemers zijn ook bereid hun ervaringen te delen met andere boeren, al dan niet via de ANV's.

Een nest grauwe kiekendieven in de wintertarwe van Stegeman

Deze velduil heeft samen met een soortgenoot een paar maanden gefourageerd op de kavel van Stegeman Foto Ben Koks

5. Kosten en Financiering van de NLN

5.1 Vergoedingssystematiek

De ondernemer krijgt voor het voldoen aan de Natuur- en LandschapsNorm in principe een vaste vergoeding per hectare/jaar, die hieronder onderbouwd wordt. De inrichting en aanleg worden niet vergoed op grond van de NLN. In de natuurnorm wordt uitgegaan van een integrale vergoeding per hectare voor de zes voorwaarden die door de NLN gesteld worden. Deze is voor de looptijd van 3 jaar voor de pilot berekend op € 160/ha/jaar (prijsspeil 2010), zowel voor akkerbouwbedrijven als voor veehouderij bedrijven.

De werkelijke kosten komen in beeld door een nauwgezette monitoring van de bedrijven wat betreft arbeidskosten voor het beheer van de landschapselementen, het beschikbaar stellen van grond en de ruimere vruchtwisseling. Doel van de monitoring is om een goede onderbouwing voor de vergoeding te verkrijgen. Op basis van de uitkomsten van de monitoring kan de vergoeding worden bijgesteld en mogelijk regionaal gedifferentieerd. Daarnaast krijgt een deelnemer een vaste vergoeding voor zijn arbeidsinzet in de pilot.

Achterliggende aspecten en afwegingen

De systematiek van vergoeding van natuur- en landschapsdiensten op grond van de NLN bestaat voor de pilot uit de volgende onderdelen en afwegingen:

1. Eén normbedrag per hectare als vergoeding voor de NLN-norm, ter voorkoming van de gedetailleerde systematiek van de Catalogus Groenblauwe diensten en de SNL, die als veel te bureaucratisch en inperkend wordt ervaren (geen hoge administratieve lasten).
2. Om een toekomstige regeling Brussel-proof te maken en daarmee te mogen oefenen in de pilot, dient de NLN-pilotsystematiek gebaseerd te worden op normbedragen, zoals die in de Catalogus (Van Moorsel, 2010) worden gebruikt. Deze normbedragen zijn goedgekeurd door Brussel.
3. De eis voor streekeigen landschapselementen leidt tot onderhoud van verschillende biotopen in verschillende landschappen en regio's. Hiermee kan ook juist de eigen identiteit van de landschappen versterkt worden. Beheerskosten variëren voor elk van die elementen. Een rigide en uniforme vergoeding zou er toe kunnen leiden dat in heel Nederland steeds dezelfde soorten

biotopen worden gerealiseerd ('overall een paddenpoel en een akkerrand'), wat tegengesteld is aan het doel van de norm. Consequentie is dat voor verschillende regio's streekeigen vergoedingen voor aanleg en beheer berekend moeten worden, met een modelmatige inschatting hoeveel van die landschapselementen een gemiddeld bedrijf in elke regio zal realiseren. Als bekend is in welke range van vergoedingen deze benadering zal resulteren, kan eventueel worden gestreefd naar een vereenvoudiging en gemiddelde vergoeding voor verschillende regio's. Ook hier is sprake van een spanningsveld tussen een vergoeding op maatwerk en de wens om met een eenvoudig systeem van vergoeding veel vrijheid en ruimte te laten aan de ondernemer om de invulling van de Natuur- en LandschapsNorm zoveel mogelijk voor het eigen bedrijf te optimaliseren.

Onderbouwing van de NLN vergoeding

De NLN vergoeding is opgebouwd uit een vergoeding voor het beheer van natuur- en landschapselementen, zoals dat voortkomt uit het voldoen aan de eisen van de NLN. Die vergoeding is een berekening op basis van een aantal aannames en omvat de volgende onderdelen (zie ook: Stortelder e.a., 2011):

M.b.t. eis 1: 5% landschapselementen

- In de NLN systematiek worden de aanlegkosten niet vergoed. In de NLN pilot is ervoor gekozen een eenmalige inrichtingsvergoeding op te nemen van maximaal € 1000 per bedrijf.
- Opbrengstderving voor extra landschapselementen: Bedrijven hebben nu, exclusief erf, gemiddeld 2% landschapselementen (Manhoudt en De Snoo, 2003), dus er is vergoeding nodig voor de additionele 3%.
- Opbrengstderving uit Catalogus Groenblauwe diensten (2007) (prijsspeil 2006): bouwland € 1.233 per hectare, grasland € 1.024 per hectare. Herberekend voor inflatie en omgerekend naar het prijspeil van 2010 zou dat respectievelijk neerkomen op bouwland € 1.335 per hectare, grasland € 1.119 per hectare. De vergoeding zou dan uitkomen op 3% van deze bedragen, ofwel € 40 per hectare bouwland en € 33,60 per hectare grasland.
- Vanwege een uniforme vergoeding (geen differentiatie naar sectoren) en door de afronding op het eindbedrag (zie hieronder) komt de vergoeding voor opbrengstderving uiteindelijk op € 44,45 per hectare per jaar.

M.b.t. eis 3 en 4: natuurgericht beheer inclusief afvoer/verwerken organisch materiaal

- Inschatting is dat 2,5% wordt ingevuld met houtige elementen; de beheersvergoeding voor een houtwal onder SNL is € 2.666 per hectare
- De andere 2,5% zal worden ingevuld met kruidachtige elementen inclusief slootkanten; de beheersvergoeding SNL van Botanische weiderand is € 1.020 per hectare en voor Botanische hooilandrand is dat € 1.350 per hectare. Gemiddeld is dat € 1.185. per hectare.
- De vergoeding zou dan uitkomen op $2,5\% * € 2.666 + 2,5\% * € 1.185 = € 96,30$ per hectare.

M.b.t. eis 6: 40% groen op erf

- Dit komt neer op naar schatting, gemiddeld 1% van de bedrijfsoppervlakte.
- Hier geldt geen opbrengstderiving en worden geen aanlegkosten vergoed.
- Er wordt gerekend met een verhouding houtig/kruidig van 50/50 op het erf, en dezelfde vergoedingen als onder 3 en 4.
- De vergoeding zou dan uitkomen op $0,5\% * € 2.666 + 0,5\% * € 1.185 = € 19,25$ per hectare.

Deze berekening leidt tot € 40,00 + € 96,30 + € 19,25 = € 155 per hectare voor akkerbouwbedrijven en € 33,60 + € 96,30 + € 19,25 = € 149 per hectare voor veehouderijbedrijven. Er is in overleg met de opdrachtgever in de pilot besloten tot een eenheidsvergoeding van afgerond **€ 160** per hectare. Deze wordt gedurende drie jaar uitbetaald. De vergoedingen die boeren reeds ontvangen voor agrarisch natuurbeheer (SNL, STIKA, ARF) worden op de NLN-vergoeding in mindering gebracht. Een overzicht van de uitbetaalde bedragen en de gemaakte kosten wordt weergegeven in Tabel 5.1.

Uit Tabel 5.1 blijkt dat er grote regionale verschillen bestaan in de mate waarin bedrijven een NLN-vergoeding uitbetaald krijgen. In het noorden ontvangen de bedrijven, uiteraard als gevolg van de grotere bedrijfsoppervlakte, veel meer NLN-vergoeding dan in de andere regio's. Verder valt op dat hier ook de meeste bedrijven zitten die subsidie ontvangen voor de SNL (weidevogelbeheer).

Tabel 5.1. Overzicht van de vergoedingen en de kosten die de deelnemers in de NLN pilot ontvangen en gemaakt hebben.

	Opp. (ha)	x € 160	subsidie	uitbetaald	inr. kosten	inr. verg.	tekort
Regio Noord							
1. Claassen/Hekma	124,5	19,920	2,482	17,438	≤ 1000	1,000	---
2. Hellenberg/Boerma	64,3	10,293	2,500	7,793	≤ 1000	1,000	---
3. Doff	111,2	17,787	---	17,787	≤ 1000	1,000	---
4. Lenes	74,5	11,900	---	11,900	≤ 1000	1,000	---
5. Braakman	72,9	11,670	---	11,670	≤ 1000	1,000	---
6. Van Strien	93	14,880	3,566	11,294	500	1,000	---
7. Stegeman	52,6	8,427	4,277	4,150	≤ 1000	1,000	---
Regio Zuid-West							
8. Van Balkom	43,4	6,940	---	6,940	1,200	1,000	200
9. De Geus	51	8,160	---	8,160	389	1,000	---
10. De Lijster	48,5	7,760	---	7,760	492	1,000	---
11. Monteny	20	3,200	---	3,200	280	1,000	---
12. Anssems	32,5	5,200	3,407	1,793	50	1,000	---
Regio Oost							
13. Wagenvoort	60	9,600	---	9,600	6,400	1,000	1,200
14. Arink	66,7	10,674	---	10,674	1,400	1,000	400
15. Menkhorst	30	4,800	500	4,300	1,347	1,000	347
16. Oltvoort	45,6	7,296	1,500	5,796	1,655	1,000	655
17. Reintjes	14,2	2,284	---	2,284	1,530	1,000	530
18. Geerdink	42,9	6,860	---	6,860	1,850	1,000	850
19. Kleinlangevelsloo	45	7,200	---	7,200	3,200	1,000	2,200

5.2 Kosten van aanleg

Naast de jaarlijkse NLN vergoeding voor het beheer ontvangen de deelnemers het eerste jaar een tegemoetkoming van 500 euro voor inrichting en het tweede jaar hiervoor nog eens 500 euro.

Uit Tabel 5.1 blijkt verder dat in het noorden, in verband met de openheid van het landschap, overwegend gekozen is voor kruidige, lage elementen in de vorm van akkerranden en bufferstroken. Daardoor zijn de aanlegkosten daar laag gebleven (beneden de 1.000 euro). Ook in de regio Zuidwest zijn de aanlegkosten laag. Er lijken zich hier evenmin grote problemen voor te doen, gezien de overwegende keuze voor kruidenranden. De bijdrage van 1.000 euro is afdoende. Slechts een deelnemer (Anssems) ontvangt hier subsidie voor agrarisch natuurbeheer (SNL).

Sterk afwijkend van de twee andere regio's is de groep van deelnemers in het oosten. Hier kiezen alle boeren voor het aanleggen van houtige beplantingen, omdat dit elementen zijn die het best passen in de streek. De meeste beplantingen zijn struwelen, vaak langs hoog opgaande houtwallen en bosranden en in onrendabele hoeken, met een streekeigen gemengd assortiment van inheemse struiken. Uit de tabel blijkt dat hier hogere kosten aan verbonden zijn. Alle deelnemers hebben er, uit eigen vrije wil, geld bij gelegd. Behalve geld hebben de deelnemers ook veel arbeidsuren gestopt in de aanleg van de beplantingen. Vaak werd hierbij samengewerkt met de buurt en met collega-boeren.

De keuze van de boeren voor houtige beplantingen is opmerkelijk, in die zin dat de pilot tijdelijk is en houtachtige beplantingen een investering zijn voor de langere toekomst. De boeren merken daarover op dat geen van hen van zins is om na de pilotperiode de beplantingen weer op te ruimen. Ze dragen bij aan de verfraaiing van het landschap en dragen bij aan de uitstraling van het bedrijf. In de regio Oost zijn twee boeren die SNL-vergoedingen ontvangen, al zijn de bedragen hier, in vergelijking met het noorden, veel lager.

Op het bedrijf van Wagenvoort op het landgoed Hackfort moest maar liefst 2,5 ha aan nieuwe landschapselementen worden aangelegd om aan de NLN te kunnen voldoen. Ook

hier is voor het overgrote deel gekozen voor struweel. Meer dan 7.000 struiken (en ook bomen) waren hiervoor nodig. De totale kosten voor dit plantsoen waren 4.200 euro. Omdat het ook in het belang van Natuurmonumenten is om het landschap op het landgoed te verfraaien is na het nodige overleg overeengekomen dat zij de kosten voor het plantsoen op zich nemen. De struwelen zijn ingeplant in eigen beheer met veel vrijwilligers. Voor afrastering en andere kleine kosten was nog eens 2.200 euro nodig, zodat voor hem nog een post van 1.200 euro overbleef voor eigen rekening. Ook op het bedrijf van Kleinlangevelsloo is een relatief groot tekort op de beschikbaar gestelde inrichtingskosten doordat hij heeft gekozen voor het uitgraven van een poel in een altijd al natte hoek in het grasland. Het grondwerk maakt, evenals bij Braakman, de inrichting veel duurder.

Meerdere deelnemers hebben aangegeven grotere ambities te hebben voor investeringen in natuur- en landschapselementen, zoals bijvoorbeeld het afgraven van een slootalud. Maar vanwege de hoge aanlegkosten en de trage weg om hiervoor mogelijke subsidies te verwerven, zijn zij vooralsnog niet tot uitvoering overgegaan. In paragraaf 5.5 (Mogelijke aanvullende financieringsbronnen) wordt dieper ingegaan op welke kwaliteitsslagen nog mogelijk zouden zijn indien er voor de (hoge) aanlegkosten aanvullende financieringsbronnen zouden kunnen worden gevonden.

5.3 Kosten van beheer

Om inzicht te krijgen in de werkelijke inspanningen en kosten die het beheer onder de NLN met zich mee zou brengen, is de deelnemers gevraagd om een gedetailleerde registratie bij te houden van alle werkzaamheden die zij in het kader van de NLN pilot op hun bedrijf verrichten. Dat bleek voor alle betrokken een lastige opgave. Veel beheerswerkzaamheden worden in de bedrijfsvoering ingepast tussen andere drukke perioden, of worden tegelijk meegenomen bij regulier beheer dat ook zonder de NLN pilot zou zijn uitgevoerd. En voor veel ondernemers blijkt het lastig om na een drukke dag alsnog achter de PC een gedetailleerde boekhouding te moeten bijhouden. Het gevolg van het voorgaande is dat de registraties van

het eerste jaar regulier beheer in 2012 verre van compleet bleken. Die tekortkomingen zijn op de landelijke dag van 2012 nadrukkelijk aan de orde gesteld bij de deelnemers. Dat heeft er toe geleid dat de registraties van werkzaamheden voor 2013 een veel vollediger beeld geven. Andere lastige factoren zijn het onderscheid tussen nieuwe aanleg van landschapselementen en het beheer van zich ontwikkelende vegetaties. Zo moeten eenjarige kruiden- en bloemenranden jaarlijks opnieuw worden aangelegd. Nieuw aangeplante struwelen, hagen en houtwallen vragen bij de inplant heel veel arbeid, dan enkele jaren onkruidbeheer, dan een lange periode van heel weinig onderhoud (en veel groei), waarna weer een periode volgt van gefaseerde dunning en terugzetten, die weer veel arbeid gaat vragen. Zo'n cyclus van arbeid laat zich slecht vangen in de registratie van deze pilot waarin nieuwe, jonge aanplant wordt bekeken. Met deze beperkingen voor ogen wordt hier verslag gedaan van de beheerinspanningen en de kosten die door de deelnemers zijn gemaakt voor het beheer van landschapselementen in de NLN pilot.

5.3.1 Werkelijke kosten van beheer

Zoals eerder aangegeven zijn de registraties voor 2013 het meest compleet en representatief. Daarom worden hier de uren die men nodig heeft voor het beheer van de natuur- en landschapselementen en de bijkomende kosten (voor loonwerk, machinehuur, diesel, e.d.) voor 2013 weergegeven. De totale kosten is dus de som van deze twee posten. Die staan samengevat in Tabel 5.2.

In 2012 was al gebleken dat deelnemers grote verschillen laten zien in de arbeid besteed aan houtige beplantingen (o.a. houtwallen, maar bijv. ook windsingels op het erf). Oude, bestaande houtige beplantingen op de bedrijven tellen wel mee voor het oppervlakte natuur op de bedrijven, maar veel deelnemers hebben het beheer van deze bestaande elementen (wat ze al jaren zo doen) niet geregistreerd onder activiteiten ten dienste van de NLN pilot. En nieuwe aanplant van houtige elementen in de NLN pilot vraagt in de beginjaren slechts weinig onderhoud, pas na een flink aantal jaren is dunning en terugzetten nodig. De conclusie is daarom getrokken dat de registratie van het beheer van houtige elementen in deze NLN pilot geen goed beeld geeft van de werkelijk benodigde inspanningen voor het beheer van (oudere) houtige beplantingen. In de registratie van 2013 is het beheer van houtige elementen daarom niet gemonitord,

en voor dat beheer moeten we ons baseren op de berekende inspanningen volgens de normen van de Catalogus Groen-Blauwe Diensten.

De uren per bedrijf per jaar nodig voor het beheer van de verschillende typen landschapselementen, en de bijkomende kosten voor loonwerk, machinehuur en diesel e.d. zijn samengevat in Tabel 5.2. Inzet van uren eigen arbeid en de bijkomende kosten in de vorm van loonwerk zijn vaak min of meer "communicerende vaten". Daar waar ondernemers geen tijd hebben of niet over de juiste apparatuur beschikken, laten zij het beheer door een loonwerker uitvoeren.

Er zijn flinke verschillen tussen bedrijven in de hoeveelheid tijd die nodig is voor het beheer voor eenzelfde type landschapselement. De grootte van het bedrijf is daarbij beslist niet de enige verklarende factor. Vaak zijn er bijzondere (eenmalige) omstandigheden, die tot extra werk noodzakelijk zijn. Het feit dat we in deze NLN pilot alleen het jaar 2013 kunnen gebruiken als een peiljaar voor het beheer, maakt ons extra kwetsbaar voor dit soort toevallige uitschieters. Bedrijven kiezen daarnaast – in de geest van de NLN – maatwerk en eigen oplossingen en aanpak voor dat beheer. Veel hangt af van welke mechanisatie men ter beschikking heeft of kan regelen via het netwerk in de omgeving. En sommige ondernemers kiezen er voor om meer aandacht en tijd te besteden aan dat beheer, in de overtuiging dat zij een bepaalde kwaliteit willen behalen. Dat alles leidt dus tot grote onderlinge verschillen in de intensiteit van het beheer.

De bedrijven in de regio Noord (1 t/m 7) hebben op een uitzondering na weinig uren en kosten in het beheer gemaakt. Bedrijf 2 (Elsverw) investeert vanuit de eigen bedrijfsfilosofie in een intensieve vorm van compostering van organisch materiaal, voor een flink deel afkomstig uit de natuur- en landschaps-elementen op het bedrijf. Maar die intensiteit van compostering is niet representatief voor hoe de andere deelnemers daar mee omgaan.

In de regio Oost (13 t/m 19) is het gevoerde beheer nóg minder intensief. Maar het beheer van de (deels nieuwe) houtige landschapselementen is niet in Tabel 5.2 meegenomen en is juist in regio Oost relatief groot. De nieuwe houtige aanplant vraagt in de eerste jaren nauwelijks snoeiwerk. Die beheerskosten zijn in het begin relatief laag. De inspanningen voor het beheer van de reeds aanwezige, oudere houtige beplantingen op deze

bedrijven is daarom niet als inspanning ten behoeve van deze pilot geregistreerd. Feitelijk besteden de bedrijven, met name in Oost Nederland, dus nog veel meer tijd aan beheer van (bestaande) houtige elementen dan in deze rapportage in beeld wordt gebracht. In Oost is een vreemde uitschieter op bedrijf 16 (Oltvoort), waar relatief zeer veel arbeid is besteed aan een gering oppervlakte grazige natuur. Dit wordt veroorzaakt door het dagelijks controleren van de begrazing door en omheining voor paarden op plekken vlak langs nieuwe, houtige aanplant. Als deze uitschieter buiten beschouwing wordt gelaten, is de gemiddelde tijd besteed aan het beheer van grazige vegetaties 26 uur per hectare per jaar.

In de regio Zuidwest (8 t/m 12) wordt gemiddeld de meeste tijd besteed aan het beheer van de grazige en kruidige bufferstroken en slootkanten, ofwel door eigen arbeid ofwel door ingehuurd loonwerkers. Bedrijf 9 (de Geus) was veel tijd kwijt met het weghalen van een laag bagger langs een watergang en daarna het opnieuw inzaaien van de oeervervegetatie.

Het kleine groentenbedrijf 11 heeft relatief veel tijd moeten besteden aan beheer van de graskruiden randen. Dit wordt mede veroorzaakt doordat de aanleg van akkerranden daar in 2012 niet goed gelukt was. Dat resulteerde in een uitzaai van melkdistels die weer noodzaakte tot een flinke inspanning in 2013 om die kwijt te raken. Samenvattend zien we een grote spreiding in de hoeveelheid arbeid die ondernemers besteden aan de verschillende typen landschapselementen.

Tabel 5.2

Tabel 5.2 De uren en bijkomende kosten besteed aan het beheer van natuur- en landschapselementen op de NLN bedrijven in 2013, volgens hun eigen registraties, omgerekend naar uren per hectare (van elk type natuur apart) per jaar. Kosten zijn bijkomende kosten zoals loonwerk, huur machines, diesel, etc. Beheer voor houtige elementen is buiten beschouwing gebleven (zie toelichting in de tekst).

	totaal arbeid voor beheer				bijkomende kosten beheer			
	natte natuur	gras & kruiden	erf + verwerking	totaal beheer	natte natuur	gras & kruiden	erf + verwerking	totaal beheer
	Uur /ha/j	Uur /ha/j	Uur /ha/j	Uur /ha/j	euro's /ha/j	euro's /ha/j	euro's /ha/j	euro's /ha/j
1. Claassen/Hekma	1	4	24	8	0	412	24	128
2. Hellenberg/Boerma	13	44	56	39	231	582	56	239
3. Doff	7	2	1	4	0	0	1	0
4. Lenes	8	15	20	12	0	0	20	42
5. Braakman	17	46	14	17	903	534	95	258
6. Van Strien	0	2	0	2	0	59	0	45
7. Stegeman	29	7	37	17	0	0	37	34
8. Van Balkom	34	45	5	15	1646	605	5	423
9. De Geus	74	27	4	27	4089	275	4	741
10. De Lijster	19	56	5	32	0	891	5	447
11. Monteny	33	82	12	47	2222	55	12	280
12. Anssems	41	21	1	9	1136	250	1	119
13. Wagenvoort	50	0	4	25	0	0	4	0
14. Arink	2	4	1	11	35	535	1	114
15. Menkhorst	6	47	8	11	0	0	8	123
16. Oltvoort	0	457*	0	15	0	0	0	32
17. Reintjes	0	31	0	7	0	0	0	0
18. Geerdink	0	0	1	7	0	0	1	18
19. Kleinlangevelsloo	33	41	2	5	167	207	2	69
gemiddeld	19.3	26.2	10.3	16.3	548.9	231.9	14.5	163.8

Vaak heeft deze spreiding te maken met de bedrijfsspecifieke situatie, de beschikbare mechanisatie en lokale omstandigheden. Aangenomen mag worden dat er ook verschillen in aandacht en kwaliteit van het werk bestaan en dat dat (op termijn) invloed heeft op de gerealiseerde kwaliteit van natuur- en landschapselementen. De steekproefomvang en duur van de NLN pilot is echter te beperkt om daar nu uitspraken over te kunnen doen. Er zijn verschillende manieren om te evalueren of de gekozen vergoeding voor de NLN pilot werkt; d.w.z. of die vergoeding in overeenstemming is met de inspanningen en de kosten die ondernemers moeten maken voor het beheer.

Die evaluatie kan op basis van 2 benaderingen:

1. de gerealiseerde oppervlakte landschapselementen, met een bijbehorend normbedrag voor het beheer van die elementen (op basis van de Catalogus GroenBlauwe Diensten) of
2. op basis van de noodzakelijke arbeid (en kosten van loonwerk) voor het beheer van die landschapselementen en een uurloon (ook op basis van de Catalogus GroenBlauwe Diensten).

Eenjarig mengsel met o.a. gele ganzenbloem en klaproos, met een torenvalkkast bij Monteny

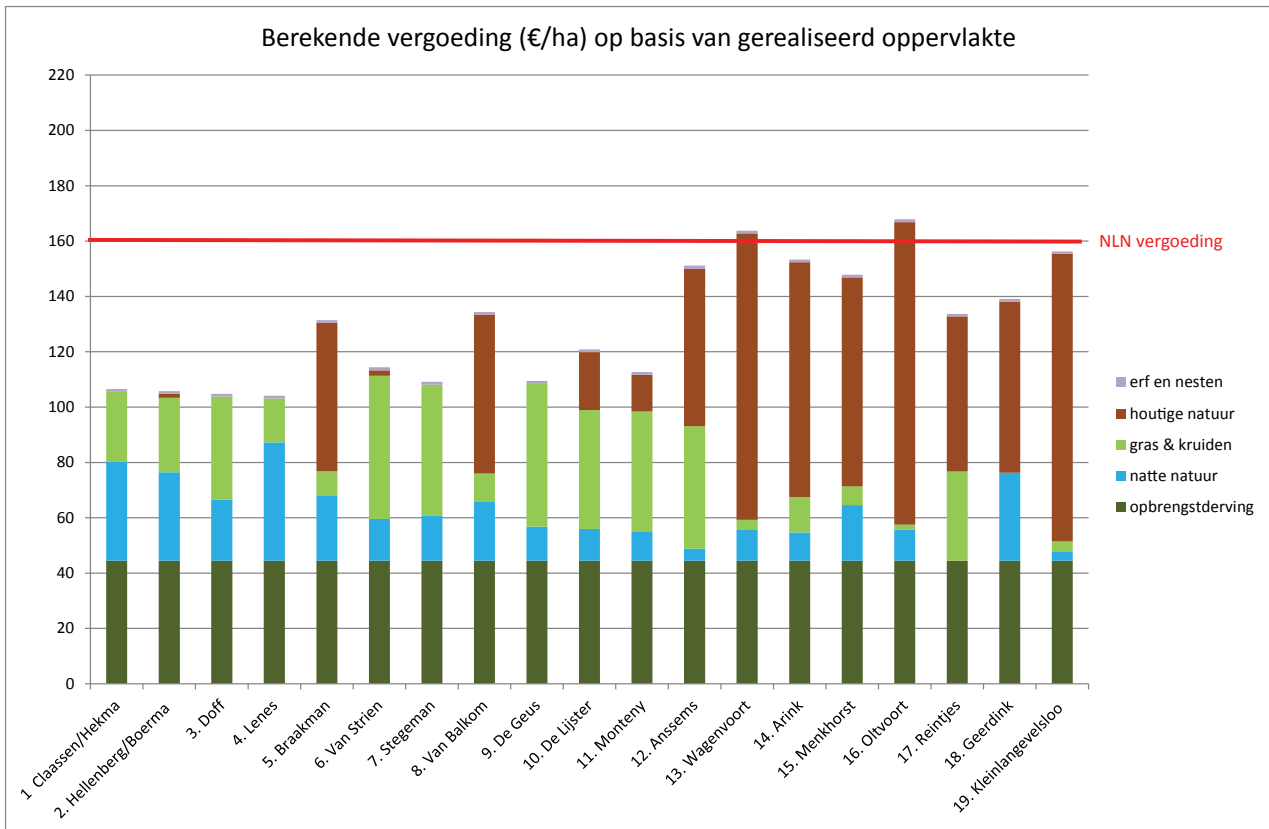
5.3.2 Berekende beheerskosten op basis van gerealiseerde oppervlaktes

In de berekening vooraf van de hectarevergoeding voor de NLN Pilot zijn op basis van de Catalogus GroenBlauwe Diensten normbedragen voor het jaarlijkse beheer van verschillende typen landschapselementen vastgesteld (zie paragraaf 5.1). Die bedragen zijn € 1185 per ha per jaar voor natte natuur en voor grazige en kruidige vegetaties, € 2666 per ha per jaar voor houtige beplantingen en € 19 ($0.5\% * € 2666 + 0.5\% * € 1185$) voor het erf en maatregelen die daarop betrekking hebben. Daarnaast is een (uniforme, gemiddelde) opbrengstderving van € 44,48 per ha per jaar berekend voor de hectares productiegrond die worden omgezet in landschapselementen. Opgeteld en afgerond leidt dat een vergoeding van € 160 per hectare per jaar, ter dekking van het beheer van 5% natuur- en landschapselementen. Dit is dus een modelmatige benadering.

Deze normbedragen kunnen ook gebruikt worden om te kijken welke vergoeding zou passen bij de daadwerkelijk, per bedrijf gekozen invulling van verschillende soorten landschapselementen. Dit is een check in hoeverre de deelnemers bij het realiseren van landschapselementen afwijken van de aanname dat 2,5% in houtige elementen en 2,5% in grazige, kruidige of natte elementen zou worden aangelegd. Die resultaten staan in Figuur 5.1 weergegeven. De deelnemers in regio Noord (bedrijf 1 t/m 7) hebben vooral natte en kruidige natuurelementen op hun bedrijf gerealiseerd, passend bij de open akkerbouwgebieden van dit landschap. Alleen bedrijf 5 in Dwingeloo heeft meer houtige natuur in het kleinschaliger landschap van Drenthe. In de vooraf berekende NLN vergoeding is uitgegaan van een aandeel houtige natuur op het bedrijf, met een ruim 2x zo hoge vergoeding als voor natte of kruidige natuur. De bedrijven in het Noorden zijn – bij afwezigheid van arbeidsintensief onderhoud van houtige beplantingen – voor het door hen gerealiseerde oppervlakte natuur goedkoper uit in het beheer en houden dus een deel van de vergoeding over. De bedrijven in Zuidwest (bedrijven 8 t/m 12) nemen een tussenpositie in, met iets meer hout en dus iets hogere beheerskosten. De bedrijven uit de regio Oost (13 t/m 19) hebben een groot aandeel houtige natuur, die een behoorlijke beheersinspanning zal gaan vragen. De berekende NLN vergoeding komt voor hen dicht in de buurt van de te verwachten beheerskosten.

Restanten van oude houtwallen in het reliëfrijke Twentse land (Geerdink)

Figuur 5.1. Berekende beheerskosten voor de gerealiseerde typen natuur- en landschapselementen op de 19 deelnemende bedrijven, in euro's per hectare per jaar.

Deze resultaten wijzen op de mogelijkheid van het regionaal differentiëren van de NLN vergoeding, met een lagere vergoeding in open landschappen en een hogere vergoeding voor meer besloten landschappen waar veel (arbeidsintensieve) houtige beplantingen voorkomen op de bedrijven. Of men zou er voor kunnen kiezen om de hoogte van de vergoeding per bedrijf te verbinden aan een minimum percentage (bijv. > 2½ %) houtige landschapselementen dat al of niet gerealiseerd wordt. Dus voor bedrijven die weinig houtige beplantingen hebben of aanleggen, is de huidige, berekende vergoeding te hoog en kan lager zijn.

Berekende beheerskosten op basis van de geregistreeerde uren voor beheer

In tegenstelling tot de vorige benadering, gebruiken we nu de door de deelnemers zelf bijgehouden registratie van uren en kosten voor het beheer van de verschillende natuur- en landschapselementen op hun bedrijf. Het nadeel van deze methode is dat de registraties niet volledig zijn (met name die van 2012) en dat de nieuw aangelegde landschapselementen zich in de loop van de jaren nog verder zullen ontwikkelen. Met name voor jonge houtige beplantingen zijn de beheerinspanningen van een andere orde dan het snoeien en dunnen van een volgroeide (tientallen jaren oude) houtsingel of houtwal. De resultaten van deze benadering moeten daarom met enige voorzichtigheid worden bekeken. Omdat deelnemers hun beheer van houtige begroeiingen deels onder houtige natuur, deels onder onderhoud van de erfbeplanting, en deels onder het verwerken van biomassa bleken te registreren, zijn deze 3 categorieën hier samengevoegd tot één.

Berekening van de werkelijke beheerskosten zijn gemaakt met de werkelijk ingezette uren van de ondernemer en/of loonwerker, tegen een uurloon van € 33,75 / uur op basis van de Catalogus GBD (prijspeil 2010). Daar zijn bovendien de door de ondernemers opgevoerde materiële kosten (dieselverbruik, huur van machines, kosten loonwerk, etc.) bij opgenomen. Al deze kosten zijn voor een goede, onderlinge vergelijking weer teruggerekend tot euro's per hectare bedrijfsoppervlakte per jaar, net als de vergoeding van de NLN.

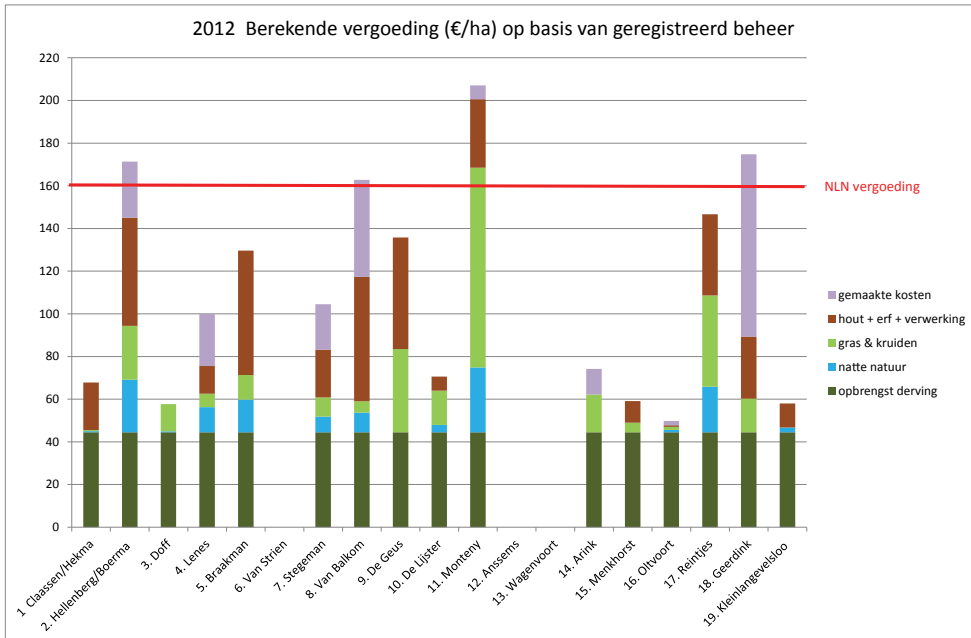
Vanwege de verschillen in registratie worden de resultaten van 2012 (incompleteet) (Figuur 5.2) en 2013 (meer completeet) (Figuur 5.3) hier apart gepresenteerd. De resultaten van 2012 laten een grote spreiding zien tussen de deelnemers. Enerzijds zijn de gevonden verschillen voor een groot deel terug te voeren op deels onvolledig

bijgehouden registraties. De resultaten van 2012 zijn door deze verschillen weinig betrouwbaar. Anderzijds weerspiegelt de variatie ook een reëel verschil in inspanningen tussen deelnemers, in het eerste jaar waarin zij ervaringen opdeden met de NLN benadering. Op de lange termijn zullen zulke verschillen in beheerinspanning ook leiden tot verschillen in kwaliteit van de gerealiseerde landschapselementen. Maar de looptijd van de NLN pilot is te kort om zulke (ecologische) effecten vast te kunnen stellen.

De registraties voor 2013 (Figuur 5.3) zijn door de deelnemers veel vollediger bijgehouden en geven daarom (in elk geval voor de kruidige en natte natuurelementen) een beter en een reëler beeld.

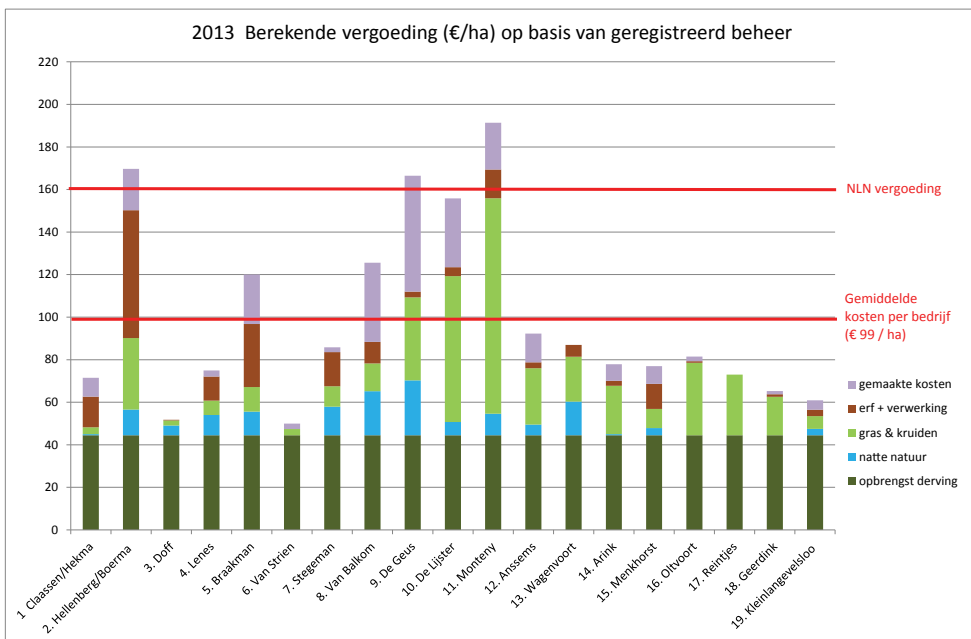
Figuur 5.2

Figuur 5.2. Berekende kosten van het geregistreerde beheer van natuur- en landschapselementen in 2012 op de 19 deelnemende bedrijven, in euro's per hectare per jaar.

Figuur 5.3

Figuur 5.3. Berekende kosten van het geregistreerde beheer van natuur- en landschapselementen in 2013 op de 19 deelnemende bedrijven, in euro's per hectare per jaar. De berekende vergoeding is exclusief houtige elementen, in tegenstelling tot de NLN vergoeding.

Zoals hierboven al aangegeven zijn er voor de uitschieters van bedrijf 2 (Elswerd) en bedrijf 11 (Monteny) verklaringen in hun specifieke situatie en aanpak. Omdat deze berekening gebaseerd is op de werkelijk bestede uren aan beheer, zien we in Figuur 5.3 dezelfde grote verschillen tussen bedrijven als in Figuur 5.2.

De bedrijven in de regio Noord (1 t/m 7) hebben op twee uitzonderingen na een lage beheersinspanning geleverd. Bedrijf 2 (Elswerd) besteedt nadrukkelijk extra aandacht aan compostering van organisch materiaal. Bedrijf 5 (Braakman) ligt in een besloten landschap en heeft een grote hoeveelheid houtwal (van SBB) in langjarig beheer genomen, waarin zorgcliënten worden ingezet voor het beheer. Die grote hoeveelheid uren zijn hier niet zichtbaar gemaakt, omdat die niet werkelijk onderdeel vormen van de NLN Pilot en een vertekend beeld zouden geven. De lage inspanningen van de bedrijven in het Noorden (1 t/m 7), zoals voor bedrijf 3 (Doff) en 6 (Van Strien) komen mogelijk voort uit een efficiënte benadering van het beheer van graskruiden stroken, in een grootschalig landschap met relatief eenvoudige, lange en rechte perceelsranden. Op deze grootschalige akkerbouwbedrijven wordt het beheer als een onderdeel van de bedrijfsvoering gezien, door bij het reguliere maaierwerk van sloottaluds ook de akkerranden en bufferstroken mee te nemen.

In de regio Oost (13 t/m 19) wordt weinig beheer gevoerd op de nieuwe, jonge, houtige aanplant die nog weinig onderhoud vraagt. De inspanningen voor het beheer van de reeds aanwezige, oudere houtige beplantingen op deze bedrijven werd ook al geleverd voor aanvang van de NLN pilot en is daarom niet als inspanning ten behoeve van deze pilot geregistreerd. Dus de hier getoonde beheerinspanning betreft alleen de nieuwe natte en grazige natuurstroken. Als alle nieuw aangeplante, houtige natuurelementen over enkele jaren gaan vragen om meer beheerinspanningen (dunnen, terugzetten), dan zullen de totale inspanningen en dus de kosten nog aanzienlijk hoger worden dan hier geregistreerd.

In de regio Zuidwest (8 t/m 12) worden de hoogste kosten voor het beheer gemaakt. Die kosten zitten vooral in het beheer van de grote oppervlaktes grazige en kruidige bufferstroken en slootkanten, ofwel door eigen arbeid ofwel door ingehuurde loonwerkers. De uitschieter van bedrijf 11 (Monteny) is hierboven al eerder toegelicht (onkruiddruk). Voor de overige bedrijven is de belangrijkste verklaring dat dit middelgrote en kleinere bedrijven zijn, waar het beheer van kleine en onregelmatige perceelsranden (akkerranden, bufferstroken

en slootkanten) relatief veel tijd vraagt.

Deze resultaten laten zien dat ondernemers minder kosten maken voor het beheer dan de maximale normbedragen vanuit de Catalogus GroenBlauwe Diensten (beheer voor houtige beplantingen buiten beschouwing gelaten!). De bedrijfsgrootte en kavelgrootte lijken van invloed te zijn op de efficiëntie van het beheer. Deze resultaten zijn gebaseerd op slechts één jaar van registratie. Daarom moeten conclusies met de nodige kanttekeningen en grote voorzichtigheid worden omkleed. Toch kan men, voorzichtig, concluderen dat de NLN vergoeding aan de hoge kant is en lager zou kunnen uitvallen om de kosten voor het beheer te dekken.

Bij de aanpak van de NLN pilot is er voor gekozen om ondernemers zoveel mogelijk ruimte te bieden voor maatwerk op het eigen bedrijf. Dat maakt dat ondernemers verschillende keuzes maken in welke landschapselementen zij hebben aangelegd. Maar ook dat zij verschillende manieren hebben gekozen om die landschapselementen te beheren. Een slimme samenwerking met een naburige paardenhouder of veeboer, die met een opraapwagen het maaisel van een akkerrand kan afvoeren, leidt bij sommige deelnemers tot weinig werk en lage kosten. Anderen moeten bij gebrek aan optimale werktuigen relatief meer tijd besteden aan dat beheer. En weer anderen kiezen er voor om extra energie en tijd te besteden aan bepaalde landschapselementen of werkzaamheden die tot een gewenste kwaliteit leiden. Deze verschillen zullen op termijn ook tot verschillende (ecologische) kwaliteiten van de betrokken natuur- en landschapselementen kunnen leiden. De streekproefomvang en duur van de NLN pilot is echter te beperkt om daar nu uitspraken over te kunnen doen.

5.4 Mogelijke aanvullende financieringsbronnen

In overleg met de begeleidingscommissie werden de deelnemers aan de pilot in december 2011 opgeroepen om plannen in te dienen voor (extra) aanleg- en inrichtingsideeën ten behoeve van het landschap in de vorm van streekeigen landschapselementen; hiervoor werd aanvullend budget ter beschikking gesteld. In principe zou in elke regio een bedrijf geselecteerd worden om een kwaliteitsslag toe te voegen. De plannen zijn in het projectteam beoordeeld op basis van de volgende criteria:

- Zichtbaarheid en uitstraling van de nieuwe landschapselementen
- Ondersteuning van de plannen door overheden en/of lokale en regionale organisaties voor natuur- en landschapsbeheer
- Co-financiering, de mate waarin de plannen door andere (lokale of regionale) organisaties financieel mede worden ondersteund

Noord

In de regio Noord is het bedrijf van Herman Lenes in Friesland geselecteerd voor extra maatregelen. Herman heeft in het veld op een stuk land (4500m²) een plasdras-situatie gecreëerd door met behulp van zonnecellen water vanuit de sloot op het land te pompen. Het land wordt hierdoor het hele jaar door nat gehouden als foerageergebied voor weidevogels en waterwild. De totale kosten voor deze voorziening bedragen 7.600 euro (7000 euro voor de installatie en 600 euro voor de groundbewerking (frezen, ploegen en kilveren). De provincie Friesland heeft voor dit project 2.000 euro co-financiering beschikbaar gesteld. Vanuit het NLN-project is een bedrag van 5.000 euro beschikbaar gesteld. Het resterende bedrag (600 euro) neemt Lenes zelf voor zijn rekening.

Zuidwest

In Zuidwest is het bedrijf van Monteny (Brielle) uitgekozen voor het nemen van extra maatregelen. Hij ontwikkelt een zorgboerderij en vindt een mooi aangekleed landschap en erf daar goed inpassen. In de uitgangssituatie waren er nauwelijks landschapselementen op het bedrijf. Hij ontvangt een aanvullende vergoeding voor de aanleg van

een bosje, een poel en voor het afgraven van een talud van een sloot voor moerasoevers. Verder worden er op het erf een bosje, een windhaag, een bomenlaan, solitaire bomen en fruitbomen aangeplant. Monteny ontvangt hiervoor vanuit de NLN een bijdrage van 2.500 euro, en draagt zelf ook ca. 2.000 euro bij.

Oost

In der regio Oost wordt op het bedrijf van Geerdink gewerkt aan het herstel van bronnen. Het bronmilieu is een karakteristiek element in het reliëfrijke Twentse landschap. De bronnen bij Geerdink bevinden zich onder de erfverharding, alwaar het kwelwater vaak door de betonklinkers heen naar boven gedrukt wordt. Tot voor kort werd het bronwater ondergronds via drainage afgevoerd. In de pilot ontstond het idee om de bronnen weer zichtbaar te maken. Door sleuven in de verharding te graven op diverse bronplekken kan het water hier uit treden, waarna het via een bronmoeras helling afwaarts stroomt. Ook de gemeente (Dinkelland) toonde zich geïnteresseerd, bewust van hun verantwoordelijkheid om de bijzondere Twentse fenomenen in stand te houden en te herstellen. De totale kosten van het bronnenherstel werden begroot op 10.000 euro. De gemeente toonde zich bereid om het project voor 50% te co-financieren. De bijdrage vanuit het NLN-project bedraagt 5.000 euro.

Deze drie voorbeelden laten zien dat er bij de deelnemers ambitie en bereidheid is om extra maatregelen te nemen en extra landschapselementen aan te leggen, die verder gaan dan de eisen van de NLN en die tot een extra kwaliteitsimpuls voor natuur en landschap leiden. Ook andere deelnemers hebben die bereidheid kenbaar gemaakt. Tegelijk is duidelijk dat verdergaande maatregelen, waarbij grondwerk noodzakelijk is of de aanschaf van inheems plantmateriaal en zaaizaad, hoge eenmalige aanlegkosten met zich meebrengen. Veel deelnemers ervaren de zoektocht naar partijen en regelingen die hen hierin kunnen bijstaan als ingewikkeld en langdradig. De wens van de overheid om het agrarisch natuur- en landschapsbeleid voor een groter deel te laten invullen met behulp van gebiedsoffertes en gebiedscollectieven, kan hierbij behulpzaam zijn.

5.4.1 Administratieve lasten

In het begin van de pilot zijn de ondernemers erg druk geweest met de inventarisatie op hun bedrijf, het maken van een inrichtings- en beheersplan ten behoeve van de NLN pilot, het inwinnen van informatie daarover en het overleg met de regio-coördinator van de NLN pilot. Dat zijn de eenmalige administratieve lasten bij aanvang van een dergelijke pilot. De registraties van 2013 zijn het meest compleet en geven het duidelijkste beeld van de 'normale' administratieve last die het meedoen aan deze pilot van de ondernemers vraagt. Voor het bijwonen van de bijeenkomsten en het bijhouden van hun registraties ontvangen de deelnemers een vergoeding van € 400 per jaar.

Gemiddeld zijn de ondernemers in 2013 een kleine 23 uur bezig geweest met administratieve zaken rond de NLN pilot, waarvan 14 uur zijn besteed aan de regio- en andere bijeenkomsten (zie Tabel 5.3). Juist de regiobijeenkomsten en landelijke bijeenkomsten, waar men bij elkaar op het bedrijf de natuur- en landschapselementen kan bekijken en verschillen in aanpak kan bespreken, worden door bijna

alle deelnemers zeer gewaardeerd (zie ook de ervaringen van deelnemers in de bijlage bij deze rapportage). Naast de bijeenkomsten besteedt men nog zo'n 2 uur aan telefonisch overleg, 2,5 uur aan de registratie van werkzaamheden en nog eens 3 uur aan bezoeken en overleg met de regio-coördinator e.d. Een aantal deelnemers voert daarnaast, in verband met hun deelname aan de NLN, overleg met externe partijen zoals ANV's, natuurorganisaties, de gemeente, het waterschap of de provincie, of men volgt een cursus.

Hoewel geen van de deelnemers zich heeft beklagd over de administratieve last en de registratie van werkzaamheden, is gebleken dat met name die registratie voor ondernemers een lastig onderdeel vormt. Het vraagt voortdurende aandacht vanuit de regio-coördinatoren om te zorgen dat men consequent de werkzaamheden voor het beheer bijhoudt. Die registratie is van belang voor de evaluatie van de pilot. Het is de vraag in hoeverre een zelfde opzet van registratie en administratie nodig zijn en onderdeel zullen uitmaken van een eventuele toekomstige regeling waarin de NLN zou worden ingepast in bijvoorbeeld het gemeenschappelijk landbouwbeleid.

Tabel 5.3

Tabel 5.3 De administratieve lasten (in uren) van de deelnemers van de NLN pilot in 2013, volgens hun eigen registratie.

	bijeen- komsten	telefonisch overleg	registratie werk	divers overleg NLN	anders	totaal
1. Claassen/Hekma	22	0	2	3	2	29
2. Hellenberg/Boerma	8	0	10	4	0	22
3. Doff	12	0	1	0	0	13
4. Lenes	24	0	1	0	0	25
5. Braakman	17	4	4	5	8	38
6. Van Strien	6	1	1	1.5	0	9.5
7. Stegeman	24	0	1	0	0	25
8. Van Balkom	12	0.5	2	2	0	16.5
9. De Geus	14	1	3	6	0	24
10. De Lijster	14	1	3	1	0	19
11. Monteny	14	2	2	8	6	32
12. Anssems	14	0.5	2	1	1	18.5
13. Wagenvoort	16	4	4	3	0	27
14. Arink	16	3	1	4	0	24
15. Menkhorst	8	3	2	0	8	21
16. Oltvoort	16	3	6	8	0	33
17. Reintjes	8	3	1	2	2	16
18. Geerdink	16	3	1	6	0	26
19. Kleinlangevelsloo	8	3	1	5	4	21
gemiddeld	14.2	1.7	2.5	3.1	1.6	23.1

Plas-dras-veldje bij Herman Lenes

6. Begeleiding van deelnemers

6.1 Begeleiding van deelnemende bedrijven in de Pilot NLN

Deze paragraaf schets een beknopt beeld van het soort en de omvang van de begeleiding die de deelnemers hebben gekregen bij de uitvoering van deze pilot. Die informatie is relevant voor de situatie waarin een vergelijkbare regeling als de NLN Pilot landelijk zou worden. Bijvoorbeeld wanneer de NLN aanpak onderdeel zou worden van een gebiedsofferte door gebiedscollectieven.

Het is belangrijk om onderscheid te maken in zaken die specifiek voor deze pilot gelden (waarin een intensief monitoringssysteem was opgezet met als doel om de vragen in deze onderzoekpilot te kunnen beantwoorden), en zaken die zouden gelden voor een geïmplementeerde (landelijke) regeling (waarin geen onderzoekdata verzameld hoeven te worden en die alleen uitgerold hoeft te worden).

De begeleiding van deelnemers in de NLN onderzoekpilot is verzorgd door 1 of 2 regio-coördinatoren, die per regio 6 à 7 bedrijven hebben begeleid. Omdat het een nieuw, onbekend project betrof, en er strenge eisen aan de deelnemers werden gesteld (soorten bedrijf, landelijke spreiding, etc.) heeft de werving veel tijd gevraagd (gemiddeld 18 uur per deelnemer). De inventarisaties van bestaande natuur- en landschapselementen op de deelnemende NLN bedrijven vragen in de huidige opzet veel tijd. Protocollen en beschrijving van maatregelen zijn nieuw ontworpen en uitgetest. De eenmalige investering in tijd van de regio-coördinator bij de start van het project ligt voor de NLN pilot op ruim 40 uur per deelnemer. In een landelijke regeling zou deze tijdsbesteding veel lager moeten en kunnen, omdat meer met standaard protocollen en maatregelen gewerkt kan worden. Er is bijvoorbeeld een checklist voor landschapselementen en beheersmaatregelen die via internet klantvriendelijk te maken is. De jaarlijkse begeleiding van de deelnemers in de NLN pilot heeft per deelnemer ongeveer 6 uur van de coördinator gevraagd.

Voor de werving, inventarisatie en planvorming van de NLN deelnemers waren gemiddeld in het startjaar 2 bedrijfsbezoeken, 12 mailtjes en 6 telefoontjes nodig. Voor het jaarlijkse terugkerende beheer, administratie en bijeenkomsten waren gemiddeld 10 mailtjes en 3 telefoontjes nodig. Hierbij hadden de mailtjes vooral betrekking op het verkrijgen van de benodigde bedrijfsregistratie (monitoringsformulieren) voor deze pilot. Opzet van een duidelijk formulier, en voor onderzoek benodigde detailgegevens over kosten en uren vergden hier veel tijd.

Tabel 6.1. Samenvatting van de gemiddelde begeleiding per deelnemer in de NLN Pilot

Pilot NLN	Fasen in het project	Inzet door coördinator (uren/deelnemer)	Activiteiten v/d coördinator
Eenmalig bij start	Werving deelnemers, contract	18	Bellen, mailen, bezoek
	Inventarisatie bedrijf	16	Bezoek, mailen, bellen
	Planvorming en inrichting	12	Bezoek, mailen, bellen
Jaarlijks	Beheer	2	Mailen, excursie
	Administratie	1	Mailen, bellen
	Bijeenkomsten	3	Mailen, excursie

Tabel 6.2. Schatting van de benodigde begeleiding per deelnemer in een regeling die lijkt op de NLN

(Landelijke) Regeling	Fasen in het project	Geschatte inzet door coördinator (uren/deelnemers)	Activiteiten v/d coördinator
Eenmalig bij start	Werving deelnemers, contract	8	Bellen, mailen, bezoek
	Inventarisatie bedrijf	8	Bezoek, mailen, bellen
	Planvorming en inrichting	6	Bezoek, mailen, bellen
Jaarlijks	Beheer	1	Mailen, excursie
	Administratie	1	Mailen, bellen
	Bijeenkomsten	2	Mailen, excursie

Bij een landelijke regeling mag men er vanuit gaan dat individuele coördinatoren grotere aantallen deelnemers kunnen begeleiden, waardoor veel activiteiten veel efficiënter kunnen. Ook zal meer met geteste en gestandaardiseerde protocollen, formulieren en adviezen worden gewerkt, waardoor er minder tijd per deelnemer noodzakelijk is. De geschatte inzet van een coördinator voor de start van een project ligt dan rond de 22 uur in het eerste jaar en op 4 uur per deelnemer in de jaren erna.

De begeleiding bij de planfase bestaat vooral uit het samen met de ondernemer het bedrijf bekijken en de kansen voor natuur- en landschapselementen op het bedrijf inventariseren. De rol van de begeleider is daarbij vooral coachend en inspirerend, om de ondernemer op ideeën te brengen. Daarna wordt van de coördinator vaak gevraagd om met adviezen te komen voor plantmateriaal, zaadmengsels, beheer instructies, etc. In de NLN Pilot zijn adviesdocumenten over streekeigen beplantingen, zaadmengsels voor randenbeheer en natuurgericht maaien opgesteld.

In een (landelijke) regeling kunnen eveneens (streekeigen) adviezen en instructies worden opgesteld, die daarna weinig tijd van de begeleider meer vragen. Deelnemers van de NLN Pilot hebben aangegeven dat zij een groot belang hechten aan het samen met de regio-coördinator rondlopen over het bedrijf, situaties ter plekke te bekijken en daar een deskundig advies-op-maat bij te krijgen. Dat had van hen zelfs wel vaker gemogen dan 1x per jaar.

Voor het jaarlijks begeleiden van het beheer en de registratie zijn de regiobijeenkomsten, die vaak als veldexcursies op de deelnemende bedrijven zijn ingevuld, zeer belangrijk. Deelnemers van de NLN pilot geven aan

dat zij zeer veel geleerd hebben van het bij elkaar op het bedrijf rondkijken. Men krijgt dan nuttige voorbeelden en nieuwe ideeën over hoe collega-ondernemers het beheer aanpakken. Ook de jaarlijkse, landelijke bijeenkomst heeft men als nuttig en inspirerend ervaren.

Daarnaast is er in de pilot 3 à 4 maal per jaar een Nieuwsbrief voor de deelnemers rondgestuurd, met nieuws uit het project, met een portret van een deelnemer, met tips en adviezen voor het beheer en met informatie over interessante landelijke ontwikkelingen of bijeenkomsten. Een dergelijke Nieuwsbrief zorgt voor een sterker "samen" gevoel van de deelnemers in het project. Een versie gericht op het externe netwerk van de pilot kan ook helpen om het draagvlak voor een dergelijke aanpak te vergroten.

Het handmatig inzaaien van akkerranden

6.2 Praktische toepassing van NLN door een gebiedscollectief

Op basis van de ervaringen met de begeleiding schetsen we in deze paragraaf een beeld hoe een gebiedscollectief een "NLN-aanbod" kan uitwerken. Of het gebiedscollectief dit zelf kan, hangt af van de aanwezige organisatorische, administratieve en ecologische kennis. Dat geldt voor elk gebiedsaanbod dat een collectief wil doen, en hiervoor worden door koepels voor ANV's begeleidingstrajecten opgezet. Bij een aantal stappen wordt ook gedacht aan inzet van een "technische commissie" met ecologische experts.

Hieronder is globaal een aantal stappen uitgewerkt hoe een gebiedscollectief NLN zou kunnen implementeren. Deze aanpak kan verder worden uitgewerkt met gebiedscollectieven die langs de NLN lijn zouden willen gaan werken.

1. Formuleer de doelen voor het gebied waarvoor de NLN wordt ingezet:
 - Welke landschapskwaliteiten of welke natuurwaarden/doelsoorten?
 - In welke (deel)gebieden?
 - zijn clusters of verbindingen wenselijk, of voorwaarde?
2. Welke landschapselementen moeten hiervoor worden gestimuleerd?
 - Hierbij is inbreng van een "technische commissie" (ecologische experts) gewenst
 - Leg bij voorkeur niet exacte oppervlaktes van specifieke elementen in gebied of per bedrijf vast, maar geef focus aan (bijv. van 5% landschapselementen moet 1,5% uit houtsingels bestaan),
 - Maak een keuzelijst van landschapselementen op basis van het NLN project; schrap elementen die niet in de regio passen, pas elementen aan naar regio-specifieke kenmerken of biotoopeisen van gewenste soorten
 - Geef globale beheersrichtlijnen per landschapselement op basis van de NLN richtlijnen
3. Uitwerking van de gebiedsvisie en het gebiedsaanbod op basis van deze doelen en keuzelijst van landschapselementen
4. Uitwerking van de begroting:
 - Bepaal een globale kostprijs van maatregelen (aanleg en beheer) op basis van NLN-rapport en lokale kennis
 - Begroot de kosten voor werving, begeleiding en administratie
5. Werving van deelnemers via voorlichtings- en inloopbijeenkomsten
6. Aanbod per bedrijf:
 - Laat aspirant-deelnemers op kaarten aangeven welke elementen ze al hebben, extra willen aanleggen, met hieraan gekoppeld een Excell tabel: per element type, lengte, breedte, oppervlakte, bestaand of nieuw aan te leggen
 - Optie is ook het beheer in beeld te brengen via de NLN checklist (in Excell)
7. Ecologische versterking:
 - Hierbij is inbreng van een "technische commissie" gewenst
 - Bundel de informatie van afzonderlijke aspirant-deelnemers op één kaart en check of de plannen voldoende samenhangen, c.q waar kansen liggen deze te versterken.
8. Selectie van de bedrijven met het beste aanbod, sterkste ruimtelijke samenhang, passend bij de beschikbare middelen.
9. Optimaliseren van het plan per bedrijf, met bedrijfsbezoek
10. Jaarlijkse monitoringsbezoek per bedrijf:
 - Zijn de afspraken nagekomen?
 - Voldoen de natuurelementen kwalitatief, volgens de begeleider of een schouwcommissie (evt. checklist hiervoor uitwerken)?
 - Welke knelpunten ervaart de deelnemer, welke oplossing is hiervoor?
11. Kennisuitwisseling tussen deelnemers via digitale nieuwsbrieven (ca. 4 per jaar) en veldbijeenkomsten (ca. 2 per jaar)

Deze rapportage over de NLN Pilot bevat veel praktische gegevens, tips en materiaal om zo'n aanpak volgens NLN richtlijnen door collectieven te ondersteunen.

Nieuwe struweelaanplant in de schaduw van een laan op het bedrijf van Herman Oltvoort; als de pilot afloopt, blijft alles gewoon staan

7. Suggesties

Suggesties voor verbetering van de NLN

Aan de deelnemers is gevraagd of zij in de NLN-aanpak elementen missen en of zij suggesties hebben voor verbeteringen. Sommigen geven aan dat ze niets missen en dat ze de NLN een goedie, integrale, maar vooral ook eenvoudige en goed uitvoerbare set van voorwaarden en maatregelen vinden. Suggesties voor wijzigingen zijn er ook. Die hebben vooral betrekking op het niveau van de maatregelen: nu zijn die vooral op het niveau van het landschap. Deelnemers zien ook graag dat de NLN maatregelen opneemt op perceelsniveau.

Een aantal ondernemers wil graag dat er meer aandacht komt voor de positieve effecten van maatregelen voor het bedrijf. Het gaat dan vooral om het nut van randen voor de beheersing van plagen. Ook willen enkele deelnemers meer aandacht voor natuurbeheer op de akkers. Gewasgerichte maatregelen hebben volgens hen minstens zo grote invloed op de biodiversiteit op het bedrijf als de aanleg van akkerranden.

De regiobijeenkomsten werden als zeer waardevol ervaren. Echter in de pilot waren de 3 regio's tamelijk groot en besloegen soms half Nederland. Bij de verdere invoering van de NLN na de pilot is het belangrijk om naar een echte regionale of zelfs lokale aanpak te gaan. Ook omdat de natuur- en landschapselementen dan een robuustere keten worden.

8. Perspectieven

Perspectieven voor NLN-aanpak in clusters van bedrijven.

Hoe meer agrarische bedrijven zich inzetten voor natuur en landschap, bijv. via de NLN-aanpak, hoe groter het effect zal zijn voor het Nederlandse agrarisch gebied. Basaal is dat elke toename van het areaal met de NLN aanpak te beschouwen is als een evenredige toename van natuur- en landschapswaarden, ongeacht of de bedrijven verspreid door het hele land liggen, of in een groep bij elkaar.

Echter als twee of meer bedrijven bij elkaar in de buurt maatregelen nemen, kan dat belangrijke voordelen opleveren. Er ligt waarschijnlijk een plus op een geclusterde aanpak. Hieronder werken we uit wat clusters inhouden en wat deze plus inhoudt. Daarbij maken we onderscheid tussen effecten op natuur en landschap en organisatorische aspecten.

8.1 *Inleiding: wat zijn clusters*

Ideale clusters

Het ideale cluster vanuit ecologisch gezichtspunt is een groep van bedrijven waarvan alle gronden aan elkaar grenzen, en waartussen geen overige gronden liggen. Dan kan de groep van bedrijven maximaal profijt verwerven van elkaars inrichting en natuurmaatregelen.

Kwelsloot met rietbegroeiing en recent aangeplante knotwilgen in de kavel van Rob Kleinangevelsloo

Hiermee kan een gebied beter voldoen aan essentiële condities voor oppervlakte en verbinding zoals staan beschreven in het RLI advies Onbeperkt houdbaar (2013). Op dit areaal kunnen zo ecologische netwerken worden gerealiseerd en zijn negatieve effecten van buitenaf tot de buitengrenzen te beperken. Als het totaal gebied groot genoeg is, kunnen alle voorwaarden voor levensvatbare populaties van planten en dieren op het eigen gebied worden gerealiseerd. In de praktijk zullen tussen de deelnemende bedrijven vaak andere gronden liggen. En op veel individuele bedrijven liggen de percelen niet aaneengesloten. De voordelen van clustering zijn kleiner naarmate het aantal deelnemers kleiner is en de afstand tussen deelnemende gronden/bedrijven toeneemt. Sommige soorten wilde planten en dieren kunnen dan de overstap van het ene naar andere bedrijf niet meer maken.

Het ideale cluster vanuit organisatorisch oogpunt is een groep bedrijven die binnen één gemeente valt, in één Agrarische Natuurvereniging is georganiseerd, en die binnen de eigen groep een grote organisatorische en communicatieve expertise en ervaring heeft. Bovendien heeft de groep een uitstekend netwerk van contacten met lokale en regionale overheden, bedrijven, maatschappelijke organisaties en terreinbeheerders. Dankzij de samenwerking in de cluster zijn goede afspraken te maken om gezamenlijk zaken te regelen, bedrijfsoverstijgende projecten en werkzaamheden uit te voeren. Verder kunnen schaalvoordelen worden benut om het vereiste beheer beter, sneller en/of goedkoper uit te voeren.

De organisatorische samenwerking wordt zwakker naarmate het aantal deelnemers kleiner wordt, de onderlinge afstanden groter en de interne organisatie of het netwerk beperkter zijn. Grotere afstanden zullen er vaker toe leiden dat de cluster te maken krijgt met meer verschillende partijen (bijv. verschillende gemeenten, grondeigenaren en terreinbeheerders en loonwerkers) (Joldersma et.al, 2002).

Moerasje in de hoek van de huiskavel van John Arink dat is uitgebreid om aan de 5%- voorwaarde te voldoen

Het belang van beperkte afstanden

- Ecologisch: voor veel kleine dieren zijn afstanden van 100 m al moeilijk te overbruggen, voor grotere dieren (m.u.v. vogels) is dat in de orde van 1 km.
- Organisatorisch: samenwerking en uitwisselen van ervaringen werken als bedrijven op wandel- of fietsafstand van elkaar liggen; 1 tot max. 5 km.
- Organisatorisch: voor gezamenlijk gebruik van apparatuur en uitwisseling van materiaal moet rijtijd beperkt zijn; bij > 10 km werkt dit niet meer erg effectief.

Het belang van de grootte van een cluster

- voor praktische samenwerking in de uitvoering zijn kleine groepen van 2-5 bedrijven optimaal.
- voor kennis uitwisseling 10- 20 bedrijven.
- voor planvorming: 20-200 bedrijven? Er worden steeds hogere eisen gesteld door overheden aan plannen voor (agrarisch) natuurbeheer.

Voor het uitwerken van gebiedscollectieven worden hoge eisen gesteld aan een professionele aanpak. Agrarische natuurverenigingen hebben de neiging meer samen te werken of te fuseren tot grotere eenheden (heel provincie Drenthe wordt nu bijv. bestreken door één ANV).

8.2 Organisatorische voordelen van clustering

De organisatorische voordelen van clustering zijn te verdelen in 3 groepen en worden in de volgende paragrafen nader beschreven. Deze voordelen vormen ook een belangrijke component van het nieuwe beleid voor agrarisch natuurbeheer, waarin het werken in collectieven wordt voorgesteld (Natuurpact, 2013).

8.2.1 Kennis en motivatie

Ervaring en specialistische kennis delen

Met de toegenomen specialisatie en intensivering van de productie in de landbouw, is kennis van onderhoud van natuur- en landschapselementen achteruit gegaan. Dit geldt ook voor teeltgebonden kennis. Weinig veehouders weten nog hoe een akker of akkerrand zaaiklaar te maken. En weinig akkerbouwers weten hoe ze een grasrand moeten maaien. Maar dit geldt ook voor meer specifieke "natuurtechnische kennis", bijv. over inzaai van kruidenranden: wanneer kun je het beste inzaaien, welk kruidenmengsel groeit waar het beste? Bedrijven met verschillende teelten of verschillende sectoren (akkerbouw en veehouderij) kunnen elkaar aanvullen. Er kunnen ook afspraken gemaakt worden over wie zich verdiept in inzaai van kruidenranden, natuurgericht maaien van slootkanten, etc.

Het voldoen aan de eis uit de Natuur- & LandschapsNorm (NLN) om minimaal 5% van het bedrijfsareaal in te vullen met streekeigen landschapselementen, vraagt veel kennis en uitzoekwerk. In een groep kun je bij elkaar zien wat wel en niet past en werkt in jouw streek, en kun je gezamenlijk ook specialistische kennis inhuren. Voor een individueel bedrijf is dat moeilijker.

Enthousiasmeren

Voor het aanleggen van landschapselementen en het toelaten van meer natuur is niet alleen kennis nodig, maar ook een positieve houding en emotionele betrokkenheid. Er is nog veel onbekendheid met de uitvoering van natuurgerichte maatregelen. Een aansprekend voorbeeld in de buurt is een belangrijke steun, en hoe dichterbij hoe beter. Dichterbij is de kans groter dat de omstandigheden vergelijkbaar zijn. In een groep is eerder iemand te vinden met vergelijkbare

maatregelen, praktische aanpak en positieve ervaringen. Negatieve ervaringen kunnen demotiveren, maar zorgen er tegelijk voor dat het wiel niet steeds opnieuw hoeft te worden uitgevonden. Een leergierige groep (hoe komen we tot betere uitvoering?) en ook stimulerende begeleiders kunnen dit in positieve richting sturen. De regio-bijeenkomsten in de Pilot NLN, met bezoeken aan elkaars bedrijven, waren voor de deelnemers heel nuttig, leerzaam en stimulerend.

Intervisie en sociale controle

Het delen van kennis en enthousiasme kan uitgebouwd worden tot een instrument om tot verbetering te komen. Meest basaal is een buurman die opmerkt dat een deelnemer een maatregel niet zo goed uitvoert, en aanmoedigt of tips geeft hoe dit te verbeteren. In groepsverband kunnen deelnemers ook bij elkaar op excursie komen en successen en knelpunten bespreken, en samen oplossingen bedenken. In de pilot NLN hebben de checklist en het bedrijfsplan de functie om (in dit geval samen met de regiobegeleider) steeds te evalueren wat er is gedaan en of dat het gewenste resultaat en natuurkwaliteit heeft opgeleverd. In de GLB-pilots wordt meer ter controle een schouwcommissie ingesteld die komt beoordelen of het bedrijf de gemaakte afspraken ook werkelijk nakomt. Hierin kunnen collega-boeren zitten, maar ook andere deskundigen of burgers.

8.2.2 Samen uitvoeren

Inkopen behoeftigheden

Natuurgericht beheer vraagt specifieke materialen, bijv. kruidenmengsels voor akkerranden, plantmateriaal, nestkasten. Het heeft diverse voordelen om deze gezamenlijk in te kopen: slechts een iemand hoeft zich erin te verdiepen wat precies nodig is, waar/hoe het beste materiaal (prijs-kwaliteitverhouding) is te verkrijgen. Door gezamenlijk inkopen is een kwantumkorting te bedingen en kan worden bespaard op administratie- en verzendkosten. In de pilot NLN hebben deelnemers ook gevraagd om een gezamenlijke inkoopactie voor (goedkoper) zaaizaad. In de praktijk hebben zij vaak al aansluiting gevonden bij andere projecten (Bloeiend bedrijf) en partijen (lokale ANV's) om zaaizaad te regelen.

De combinatie van verschillende soorten randen aan weerszijden van een sloot zorgt voor een robuust landschapselement (De Geus)

Delen en lenen van apparatuur

Natuurgericht beheer vraagt soms specialistische apparatuur die het bedrijf niet altijd bezit, bijv. zaai-apparatuur voor randen, apparatuur om slootkanten te maaien en het maaisel op te rapen. Hiervoor kan een loonwerker worden ingeschakeld, maar sommige bedrijven in het NLN project zitten in een regio waar ook de loonwerker niet de benodigde apparatuur bezit. Bedrijven kunnen samenwerken met andere bedrijven die dit wel al hebben, en apparaten lenen. Of ze kunnen gezamenlijk een apparaat aanschaffen.

Samenwerking tussen akkerbouwers en veehouders kan al snel voordeel hebben omdat de akkerbouwer bijv. een zaaimachine en eg heeft, en een melkveehouder een maaibalk en opraapwagen. In de pilot NLN hebben enkele deelnemers met een buurman of naburige veehouder al zulke samenwerkingsverbanden gemaakt.

Samen verwerken van maaisel/snoeimateriaal

Voor deelname aan het NLN-project waren sommige bedrijven niet gewend om alle sloten te maaien, en nog minder om het maaisel uit slootkanten of kruidenrand af te voeren. Materiaal uit houtelementen wordt vaak deels gebruikt of verkocht als brandhout, maar blijft deels ook wel in de houtelementen achter. Een plaatselijke houtstapel of takkenril levert extra schuilplaatsen voor fauna op, maar verspreid liggend hout of houtsnippers leiden tot verruiging (ongewenste plantengroei).

Grasachtig materiaal is in een aantal gevallen nog te gebruiken als voer voor het vee of strooisel in de stal. Dit kan een win-winsituatie opleveren voor een akkerbouwer die samenwerkt met een veehouder. De veehouder komt het maaisel "oogsten" en kan het in zijn bedrijf benutten. Een andere optie is het maaisel verzamelen en composteren. Hiervoor is een vergunning, ruimte en apparatuur nodig. De tijd en kosten hiervan kunnen worden beperkt door hierin met meerdere bedrijven samen te werken.

8.2.3 Samen uitdragen en vermarkten

Samen plannen maken en werven extra middelen

Met meer bedrijven kennis delen kan verder gaan dan een efficiënte en effectieve uitvoering van maatregelen op de bedrijven. De bedrijven kunnen ook samen plannen maken, hierover in overleg gaan met overheden of natuur- en landschapsorganisaties, en mogelijk middelen verwerven om de kosten voor extra maatregelen te financieren. Daarmee kunnen zij een stap verder komen dan subsidie aanvragen in een bestaande regeling, ze kunnen bijvoorbeeld mee beïnvloeden welke maatregelen in een regeling komen. Dit is niet of nauwelijks weggelegd voor een individueel bedrijf, maar wel voor groepen. Agrarische Natuur Verenigingen en gebiedscollectieven ontwikkelen zich steeds verder in deze richting. Uiteraard staat zo'n groep sterker als er veel deelnemers zijn, en als de deelnemende gronden meer aaneengesloten liggen.

Samen promoten

Een individueel bedrijf kan excursies houden, open dagen organiseren, en informatie op een website zetten over zijn activiteiten voor natuur en landschap. Als zo'n bedrijf in een "saai" agrarisch gebied ligt, is het aantal mensen dat hiermee wordt bereikt beperkt. Als een groep bedrijven dit samen oppakt, kan het gebied waarin deze bedrijven opereren interessanter worden voor recreatieve bezoekers. Dit hoeft niet onopgemerkt te blijven bij overheden die natuur en landschap belangrijk vinden. De deelnemers van de pilot NLN stelden zelf voor bordjes van het NLN-project te maken en deze te plaatsen op het erf en bij landschapselementen langs wegen en fietspaden. Dit is uitgevoerd en de deelnemers stellen het zeer op prijs zo uit te dragen dat zij actief aan de pilot meedoen. Bordjes maken passanten opmerkzaam op de genomen maatregelen en leiden daarmee tot meer feedback en waardering vanuit de omgeving. Goodwill bij een breed publiek en bij de overheid kan het draagvlak voor het behoud van de bedrijven, of voor ondersteuning van verdere ontwikkeling bevorderen. En dit biedt extra kansen voor de volgende stap: vermarkten.

Samen vermarkten

Natuur en landschap kan direct of indirect worden vermarkt. Directe vermarkting kan via (samen) werven van extra middelen bij overheden, maar ook privaat, door bijv. adoptie en sponsoring te organiseren. Voor dit traject is moeilijk te zeggen of clustering positief uitvalt, doordat bedrijven samen werken in promotie en meer opvallen, of negatief, doordat ze lokaal verworven middelen moeten delen en de inkomsten verdunnen.

Door gezamenlijke arrangementen samen te stellen, met producten en diensten van verschillende bedrijven in zo'n arrangement, kan een gebied zichzelf aantrekkelijker maken. Denk aan overnachtingen in combinatie met demonstraties, maaltijden met streekproducten en bezoekmogelijkheden, etc.

Indirecte vermarkting is mogelijk doordat natuur en landschapsmaatregelen het bedrijf aantrekkelijker maken voor nevenactiviteiten in de recreatie, zorg, educatie of huisverkoop. Vaak treedt een sterker effect op als meerdere van deze activiteiten zijn te combineren (Venema, et al. 2012).

Combinatie van activiteiten is haalbaar binnen een bedrijf, maar voor een groep van bedrijven die samenwerken werkt dit beter. Bij een deelnemer van de NLN Pilot is onderhoud van houtwallen een onderdeel geworden van de zorgtak op het bedrijf, bij een ander bedrijf levert de aankleding met bloemenranden, hagen en bosjes ook een bijdrage aan een meer aantrekkelijke uitstraling voor recreatieve activiteiten op het bedrijf (B&B, camping).

Ook kunnen bedrijven eigen producten met een meerwaarde voor de natuurprestatie ontwikkelen en vermarkten (bijv. Natuurboeren uit de buurt, Groene Woud). Als meerdere bedrijven samenwerken kan een grotere productie worden gehaald die interessant is voor grotere afnemers.

8.3 Heeft geclusterde aanpak ook nadelen?

Het organiseren van clusters vergt wat extra inzet in de werving. Een algemene oproep tot deelname zal meestal leiden tot geïnteresseerde deelnemers die verspreid in een gebied liggen. Voor clustering moeten meerdere bedrijven naast elkaar bereid worden gevonden in te stappen. Daarvoor zijn bijeenkomsten op lokaal niveau in kleine groepen nodig. Een eerste enthousiaste agrariër kan daarbij helpen zijn burens over de streep te trekken. Bij de uitwerking van plannen kan een begeleider juist weer efficiënt werken met een groep van bedrijven. Uiteindelijk is clustering moeilijk op te leggen. Als op bedrijven die minder enthousiast zijn toch druk wordt uitgeoefend om deel te nemen, zullen ze eerder een minimale invulling aan de voorwaarden geven, waar enthousiaste bedrijven best verder willen gaan. Daarmee lopen ook planvorming en realisatie eerder kans vertraging op te lopen.

8.4 Ecologische en landschappelijke voordelen van clustering

Een geclusterde aanpak levert voordelen op voor biodiversiteit en landschap op het vlak van:

- netwerken van landschapselementen,
- realiseren van grote leefgebieden en
- vergroten van de belevingswaarde van het landschap.

Deze drie aspecten (Onbeperkt houdbaar, 2013) zijn nauw met elkaar verweven, en worden hieronder in samenhang toegelicht.

De gebiedsgerichte aanpak levert ten opzichte van de individuele aanpak ook voordelen op voor de biodiversiteit. Op een afzonderlijk bedrijf gaat het vaak om enkele losse landschapselementen. Bij clustering kunnen deze elementen aaneengroeien tot netwerken. Dit geldt vooral als de structuren van de streekeigen elementen overeenkomen, bijvoorbeeld houtige elementen als struwelen en singels op de zandgronden, moeraselementen in de veenweiden en akkerranden op de klei. De benodigde omvang verschilt per soort, en is moeilijk te generaliseren. Voor zowel weidevogels als akkervogels worden grotere gebieden van enkele honderden hectare aanbevolen (zie o.a. Vogelzang et al., 2009, Kleijn 2013). Kleijn (2013) benadrukt het belang

van (netwerken van) halfnatuurlijke elementen in het agrarisch gebied.

De meerwaarde van ecologische netwerken komt vooral tot uiting in de betekenis voor de fauna. Vooral dieren met een wat groter foerageergebied kunnen zich in gebieden met geclusterde NLN-bedrijven beter handhaven dan op individuele NLN-bedrijven. Alle grote predatoren zoals havik, sperwer, torenvalk, das en marterachtigen maken gebruik van grotere oppervlakte (honderden hectares) met een gevarieerd landschap. Marters en dassen maken vele kilometers op hun nachtelijke strooptochten langs de landschapselementen. Ook de grauwe klauwier, die afhankelijk is van een netwerk van struwelen en singels, heeft een grote diversiteit in het voedselaanbod nodig.

In akkerbouwgebieden komen grotere roofvogels als grauwe kiekendief, blauwe kiekendief en velduil alleen voor als er een groot aanbod is aan geschikte akkerranden in een gebied. Ook dan gaat het weer om netwerken die boven het bedrijfsniveau uitstijgen.

In de veenweiden hebben weidevogels en grotere moerasvogels netwerken nodig om voldoende grote populaties op te bouwen en te handhaven.

Voor de kleinere fauna (zoals loopkevers en muizen) is het opnieuw koloniseren van een geschikt landschapselement na een extreme periode (bijv. strenge winter) gemakkelijker als het element onderdeel uitmaakt van een netwerk. Geïsoleerde elementen zijn moeilijker te bereiken en zijn daardoor vaak soortenarmer. Poelen in het landschap hebben meer kans dat ze gekoloniseerd worden door amfibieën en andere fauna als ze niet te ver uiteen liggen, zodat ze 'stepping stones' vormen met daartussen voor deze dieren overbrugbare afstanden. De kans op zo'n situatie is groter bij een clustering van bedrijven die voor dergelijke elementen kiezen.

Ook de voorwaarde in de Natuur- en Landschapsnorm dat minimaal 40% van het erf groen moet zijn werkt door in een meerwaarde voor de biodiversiteit als de bedrijven geclusterd zijn. Zo wordt het voorkomen van vleermuizen, en erfvogels zoals boerenzwaluw, huiszwaluw, witte kwikstaart, steenuil en kerkuil gestimuleerd door een groep van bedrijven met groene erven. Deze erven vormen belangrijke oases en 'stepping stones'. Verder kunnen combinaties van elementen op het erf een meerwaarde hebben. Dit bleek bij een van de twee

deelnemers van de NLN in Laren. De gebouwen met overhangende daklijsten bieden goede broedplaats voor huiszwaluwen. De huiszwaluw heeft modder nodig om zijn nest te bouwen, maar er is daar weinig modder omdat het vee in verband met de melkrobot altijd op stal staat. Bij het buurbedrijf lopen de koeien wel buiten en daar halen, naar zijn zeggen, de zwaluwen de modder voor hun nest.

Voor de landschapsbeleving komt een cluster van bedrijven (een groter gebied waarin de landschapselementen versterkt worden) eveneens sterker over. Bij het landschapsbeeld gaat het om de visuele waarneming van het landschap als totale verschijningsvorm, waarbij een netwerk van elementen veel sterker beleefd wordt dan enkel losse elementen. De betekenisgeving aan het landschap door de waarnemer (bewoners, toeristen) is weliswaar subjectief; feit is wel dat gevarieerde landschappen (in ruimte en tijd) hoog gewaardeerd worden.

Zo komt een netwerk van opgaande landschapselementen (als houtwallen, heggen, singels en kleine bosjes) in de van oudsher besloten landschappen sterk over. Ook de bloemrijke struwelen op perceels- en erfscheidingen en bosranden met bloeiende struiken werken sterk door in de attractiviteit van het landschap. In de van oudsher open landschappen dragen de waterhoudende sloten met hun bloemrijke oevers en de kleurrijke bermen en randen in belangrijke mate bij aan de landschapsbeleving als die elementen overvloedig aanwezig zijn. Invoering van de NLN op geclusterde bedrijven zal er sterker toe leiden dat mensen vinden dat hun omgeving mooier is geworden. De regionale, geclusterde aanpak biedt daarmee ook meer (efficiëntere) mogelijkheden om de invoering van de NLN te combineren met de aanleg van recreatieve voorzieningen als wandel- en fietspaden.

Melkvee, herkauwen op een zomerse middag in de schaduw van houtsingel bij Herman Menkhorst

9. De NLN en het nieuwe GLB beleid

De pilot Natuur- en Landschapnorm is in 2010 gestart als een experiment in het kader van het nieuwe GLB.

De NLN aanpak kenmerkt zich door:

- landelijk toepasbaar concept
- gericht op het bedrijf als geheel, koppeling erf, percelen en natuur- en landschapselementen (dooradering en koppeling natuur- en landschapsmaatregelen aan bedrijfsvoering)
- accent op niet-productieve delen van het agrarisch bedrijf
- flexibele invulling op basis van zes voorwaarden
- vergoeding van € 160 per ha

De invulling van het nieuwe GLB gaat minder ver dan het concept NLN (S. Dijkma, 26-06-2013. Verslag Landbouw- en Visserijraad 24 en 25 juni 2013 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Kenmerk DGA-ELV / 13111918). Toch bevat het nieuwe GLB aanknopingspunten om (onderdelen van) de NLN toe te passen. Hieronder wordt toegelicht of en hoe ervaringen uit de NLN pilot kunnen worden benut in de vergroeningsvoorwaarden van pijler 1, in agrarisch natuurbeheer van pijler 2 en in gebiedscollectieven, en andere vormen verduurzaming van de landbouw. Onderstaande informatie is in een werkbijeenkomst in november 2013 besproken met enkele vertegenwoordigers van provincies, GLB-pilots en koepels voor agrarisch natuurbeheer. Op basis hiervan zijn conclusies en aanbevelingen opgesteld die in Hoofdstuk 9 zijn opgenomen.

9.1 Bijdrage NLN aan GLB-vergroeningsthema's

De vergroeningsvoorwaarden van pijler 1 beogen bij te dragen aan drie doelen: vergroten van biodiversiteit, verbeteren bodemkwaliteit en terugdringen klimaatemissies.

De zes NLN voorwaarden zijn in de eerste plaats uitgewerkt om de natuur en landschapswaarde van agrarische bedrijven in zijn geheel te verhogen. Deels dragen zij echter ook bij aan thema's die aan de basis van de vergroeningsvoorwaarden ten grondslag liggen. Een grotere diversiteit aan gewassen leidt tot betere bodemkwaliteit. De aanleg van landschapselementen leidt tot extra CO₂-vastlegging die als organisch materiaal wordt benut in de percelen, of voor lokale energievoorziening.

Tabel 9.1. De 6 voorwaarden van de NLN en de relatie met de doelen van vergroening in het GLB beleid.

	Biodiversiteit	Bodem	Klimaat
1. minimaal 5% streekeigen landschapselementen	XXX	X	X
2. diversiteit aan gewassen	XXX	XX	X
3. natuurgericht beheer van de landschapselementen	XXX		
4. alle beheersafval in de bedrijfskringloop	XXX	XX	X
5. broed- en schuilgelegenheid	XXX		
6. op het erf minimaal 40% groen	XXX		

9.2 Relatie met GLB- pijler 1/vergroeningseisen

Voorwaarde 1 (5% landschapselementen) heeft raakvlak met de voorwaarde 5% Ecologisch aandachtsgebied (EFA). In de uitwerking zijn er wel verschillen.

- Bij NLN mogen alle niet-productieve elementen meetellen, welke elementen in het GLB als EFA aangemerkt worden is nog niet bekend. Deze keuze is bij NLN gemaakt omdat al deze elementen, mits goed beheerd, bijdragen aan biodiversiteit.
- Het GLB beleid maakt enige uitruil van landschapselementen met perceels gericht agrarisch natuurbeheer, eiwithoudende gewassen, of landschapselementen buiten het eigen bedrijf mogelijk. NLN nodigt meer uit tot een netwerk van samenhangende landschapselementen over het bedrijf, hoewel het netwerkarakter niet een expliciete eis is. GLB biedt, in tegenstelling tot NLN, ruimte voor andersoortige invulling, die soms meer, soms juist minder biodiversiteitswaarde kan hebben.
- Veehouderijbedrijven met voornamelijk permanent grasland hoeven niet te voldoen aan 5% EFA, waardoor grote groepen bedrijven dus geen EFA hoeven aan te leggen. NLN is uitgewerkt voor zowel veehouderij als akkerbouw/groenteteelt.

Voorwaarde 2 (diversiteit aan gewassen) komt voor akkerbouw overeen met de vergroeningseis van minimaal 3 gewassen. Wel zijn er in GLB een aantal uitzonderingen voor bedrijfstypen die hieraan niet hoeven te voldoen. De voorwaarde voor grasland lijkt op de GLB-vergroeningseis permanent grasland. Permanent grasland heeft meestal, maar niet per definitie, een meer gevarieerde grasmix. Onduidelijk is of in de GLB-vergroening herbicidebespuitingen en/of herinzaai, doorzaai bij permanent grasland mogelijk is. NLN laat de ondernemer hier vrij in, mits hij zorgt dat grasland uit minimaal 4 soorten grassen of kruiden bestaat met maximaal 75% Engels raaigras. Herbicidebespuiting ligt niet voor de hand, herinzaai maar dan met meerdere soorten is goed mogelijk. In de pilot voldeden de deelnemers bij aanvang al aan deze eis, en zijn ze zeer terughoudend met toepassing van herbiciden en graslandvernieuwing. De GLB voorwaarde geldt voor alle grasland, GLB stelt geen eisen aan de samenstelling van niet-permanent grasland.

Voorwaarden 3 en deels 5 hebben raakvlakken met pijler 2 van het GLB-beleid.

Voorwaarden 4 en 6 komen in het GLB-beleid niet expliciet voor, maar zouden onderdeel kunnen worden van gebiedsoffertes.

Samengevat:

Met de NLN voorwaarden wordt voldaan aan de vergroeningseisen van pijler 1, NLN gaat verder in natuurkwaliteit.

Inhoudelijk kan NLN dus een equivalent instrument bieden voor de vergroeningseisen, echter de gevraagde inspanning voor ondernemers is groter dan simpelweg voldoen aan de vergroeningseis. Het is overbodig om NLN te ontwikkelen als een equivalent alternatief voor de vergroeningsvoorwaarden zoals die nu zijn ingevuld.

9.3 Relatie met GLB- pijler 2/ agrarisch natuurbeheer

We beschrijven eerst de relatie tussen de NLN-voorwaarden en agrarisch natuurbeheer, en vervolgens de NLN als breed concept.

NLN-voorwaarden en agrarisch natuurbeheer

De aandacht van pijler 2 gaat tot nu toe sterk uit naar agrarisch natuurbeheer, en daarbinnen naar weidevogels en biotopen voor Vogel- en Habitatsoorten die leefgebied vinden buiten de (EHS-) natuurgebieden.

Daarnaast kunnen in pijler 2 ook doelen zoals bodemkwaliteit, waterkwaliteit en recreatie en educatie worden opgenomen. Het is aan provincies en gebiedscollectieven om dit verder uit te werken. De Unie van Waterschappen heeft al een bijdrage toegezegd indien ook "watermaatregelen" worden opgenomen. Aan deze doelen kan NLN goed bijdragen (zie bijv. bodem in tabel 1), waarbij dan gestuurd zou kunnen worden op het soort maatregelen die bedrijven in hun NLN-plan opnemen.

Voorwaarde 3 van de NLN, het actieve beheer van landschapselementen, is een mogelijke invulling van agrarisch natuurbeheer. Dit kan onafhankelijk van dan wel aanvullend op de vergroeningseisen van pijler 1 gebeuren.

Hoewel NLN zich richt op algemene natuur- en landschapswaarde, dragen veel van de maatregelen voor inrichting en beheer (akkerranden, sloten, houtelementen) juist bij aan beschermde soorten volgens de Vogel en Habitatrichtlijn zoals vleermuizen, amfibieën, vissen en kleine roofdieren. Akkerranden kunnen tevens bijdragen aan verbetering van waterkwaliteit, en de aanpak over hele bedrijf, met op sommige bedrijven ook wandel en fietspaden, versterkt de recreatieve waarde.

Voorwaarde 5 betreft bescherming van weidevogelnesten, en maatregelen voor kleine fauna op het erf. Weidevogelbeheer heeft een veel uitgebreidere uitwerking in het agrarisch natuurbeheer dan alleen nesten beschermen zoals NLN bepaalt. Weidevogelbeheer richt zich op bescherming van het hele biotoop. Echter is dit vooral van toepassing in weidevogelgebieden waarin grutto's voorkomen. Grasland zonder grutto's en akkerbouw/bloembollengebieden met Kievit, scholekster of tureluur dreigen niet te worden opgenomen in het nieuwe agrarisch natuurbeheer. Buiten de weidevogelgebieden kan deze voorwaarde dus wel iets toevoegen voor weidevogels.

Maatregelen voor kleine fauna op het erf, en groene inrichting van het erf krijgen nog niet veel aandacht in het agrarisch natuurbeheer, maar kunnen wel een zinvolle aanvulling zijn op breder gerichte biotoopmaatregelen.

Van samenhangende natuurelementen naar vlakdekkend biotoopbeheer.

De NLN-pilot richt zich op een bedrijfsbrede aanpak: hoe kan de natuur- en landschapswaarde over het hele bedrijfsareaal verhogen.

Dit sluit aan op de omslag in agrarische natuurbeheer van element- of perceelgericht beheer, naar samenhang op gebiedsniveau. Er moeten voldoende biotopen in een gebied komen, die ook voldoende verbonden zijn.

NLN-bedrijven zouden hierin heel goed passen, vooral als ze in clusters van bedrijven of in een heel gebied meedoen. NLN stelt geen strikte voorwaarden aan verbinding van biotopen, maar stimuleert dit wel.

De bedrijfsbrede aanpak van NLN kan nog een component toevoegen aan de ontwikkeling van gebiedsoffertes die tot dusver nog weinig aandacht krijgt. NLN stelt niet alleen voorwaarden aan een omvang en beheer van een specifiek

element, maar creëert rondom dit element gunstiger randvoorwaarden. In percelen naast houtsingels en sloten wordt gezorgd voor diversiteit aan gewassen, inbreng van (extra) organisch materiaal, op het erf voor kleine nestvoorzieningen en aanvullend nectaraanbod. In de huidige pilot spelen de voorwaarden 2, 4 en 6 daarin een ondersteunende rol. Dit zou nog uitgebreid kunnen worden met bijv. een voorwaarde over verantwoord gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Aandacht voor beheer in relatie met bedrijfsvoering

De NLN pilot heeft veel aandacht besteed aan het beheer van de landschapselementen. Ten eerste door gerichte adviezen over beheer. Vooral bij kruidenranden zijn adviezen uitgewerkt over aanleg en instandhouding van de randen voor langere termijn, en de deelnemers zijn begeleid in keuzes wanneer te maaien, door te zaaien, of nieuw aanleggen. Door de stimulans om het maaisel en snoei-afval ook te hergebruiken binnen het bedrijf, zijn bedrijven gaan experimenteren met inwerken van organisch materiaal, met composteren, en met winning als structureel veevoer. Sommige hebben ook geïnvesteerd in een compostplaat, wieser of raapwagen. Ze ervaren nu dat het beheer goed is voor de natuur in de rand, en ook voor hun voer- of organische-stofvoorziening. Ook zijn er bedrijven die met nieuwe natuurelementen de aandacht trekken van passanten. Gecombineerd met recreatie, educatie of winkeltak kan dit tot nieuwe klanten leiden. Door de koppeling aan productie en verbreding hebben de NLN-deelnemers natuur geïnternaliseerd. De flexibele bedrijfsspecifieke invulling en de begeleiding en kennisuitwisseling zijn belangrijke onderliggende succesfactoren.

Algemene of specifieke invulling van maatregelen

De NLN-pilot beoogt bevordering van natuur- en landschapswaarde in het algemeen. Dat leidt echter niet tot dezelfde invulling van NLN door heel Nederland. Er is ook licht gestuurd op een streekeigen invulling, en vaak blijkt dit goed aan te sluiten bij de persoonlijke voorkeuren van deelnemers. Een akkerbouwer in de Hoeksche Waard wil het landschap graag openhouden, een veehouder in de Achterhoek wil graag een extra houtsingel aanleggen. Een achtergrond document met beschrijving van streekeigen elementen voor zeven landschapstypen ondersteunt dit.

Wanneer in een gebied meer specifieke natuurdoelen voorop staan, kunnen daarop afgestemde aanvullende voorwaarden worden gesteld. Dat kan een aanvullend landschapselement zijn die moet worden opgenomen, een minimale oppervlakte van bepaalde elementen, of een bepaalde onderlinge verbondenheid (dooradering, connectiviteit). Het NLN concept kan daarbij nog steeds over het hele bedrijf de basisvoorwaarden voor natuur en landschap versterken.

Samengevat

In het kader van pijler 2 zijn de voorwaarden 1 (5% streekeigen landschapselementen), 3(natuurgericht beheer van de landschapselementen) en 5(broed- en schuilgelegenheid kleine dieren) eenvoudig in te vullen met een combinatie van pakketten/diensten zoals die nu worden gebruikt in het agrarisch natuurbeheer.

De andere drie voorwaarden 2 (diversiteit aan gewassen), 4(beheersafval in de bedrijfskringloop) en 6(op het erf minimaal 40% groen) zijn moeilijker toe te passen. Juist deze NLN-voorwaarden hebben toegevoegde waarde op een "klassieke" uitwerking van agrarisch natuurbeheer van bepaalde landschapselementen. De extra voorwaarden kunnen waarborgen dat deze landschapselementen worden omringd door percelen die ook bijdragen aan de natuur en landschapskwaliteit

Beheer volgens NLN-voorwaarden kan via pijler 2 worden georganiseerd, indien collectieven dit opnemen in hun gebiedsofferte. Zij kunnen gebruik maken van voor hun gebied waardevolle componenten van de NLN. In NLN worden voorwaarden zoals die nu worden uitgewerkt deels in pijler 1, deels in pijler 2, efficiënt en effectief gecombineerd. Deze combinatie biedt interessante kansen voor gebiedscollectieven en provincies bij de uitwerking van agrarisch natuurbeheer, vooral in akkerbouwgebieden.

Nieuwe struweelaanplant in de schaduw van een laan op het bedrijf van Herman Oltvoort; als de pilot afloopt, blijft alles gewoon staan

9.4 Betekenis van NLN voor andere vormen van verduurzaming

Duurzaamheidsprogramma's of certificering?

NLN is met de pilot een succesvol concept gebleken om bedrijven te stimuleren de natuur en landschapskwaliteit te versterken. NLN kan ook bedrijven stimuleren die daar nu nog weinig aan doen. Daarmee is het zinvol te verkennen of het concept ook toepasbaar is buiten de context van het nieuwe GLB-beleid. Hieronder volgen een aantal mogelijkheden.

Stimuleringsprogramma's van het bedrijfsleven

NLN heeft een stimulerend karakter met de flexibele invulling, maatwerk leveren en de begeleiding en kennisuitwisseling. In huidige duurzaamheidsprogramma's is wel belangstelling voor biodiversiteit, maar de uitwerking is nog zeer bescheiden qua ambitie en omvang (*Caring Dairy van CONO, aanpak Stichting Veldleeuwerik; zie www.veldleeuwerik.nl, www.caringdairy.nl*)

De volgende kenmerken maken NLN geschikt voor toepassing in stimuleringsprogramma's:

- Flexibele invulling, maatwerk
- Begeleiding en kennisuitwisseling
- Zichtbaar en beleefbaar resultaat

De volgende mogelijke knelpunten kunnen optreden:

- NLN is ambitieus qua samenhang, omvang en kwaliteit. Hiervoor moet draagvlak worden gecreëerd; fasering (geleidelijke invoering) is uiteraard denkbaar
- De maatregelen in de huidige NLN kosten het bedrijf geld, waarvoor in de pilot een vergoeding geldt. De voorwaarden kunnen aangepast worden op beschikbaar budget, echter het is wenselijk de samenhang op bedrijfsniveau intact te laten.
- Meetbaar resultaat: de exacte invulling van het beheer is moeilijker meetbaar en controleerbaar.

Certificering van duurzame bedrijfsvoering

Certificering gaat een stap verder dan stimulering. Dat betekent dat naast de bovengenoemde punten, hogere eisen worden gesteld aan de controleerbaarheid: het certificaat verlangt dat goed controleerbaar is dat

voorgeschreven maatregelen worden genomen.

Voorwaarden 1, 2, 5 en 6 zijn grotendeels eenvoudig te controleren. De voorwaarden 3 en 4 betreffende beheer en bedrijfskringloop zijn per element preciezer te beschrijven, maar daarmee zou het concept ook meer rigide en minder stimulerend worden. Een tussenoplossing kan zijn alleen de makkelijk controleerbare onderdelen te certificeren, en daarnaast een stimuleringsprogramma op andere onderdelen uit te voeren.

Certificering als alternatief equivalent van vergroening is niet erg zinvol bij de huidige invulling van de vergroeningsvoorwaarden, maar dit zou vanaf 2020 kunnen gaan spelen, en hierop zou kunnen worden voorgesorteerd.

Omgevingsbeleid

Ook buiten het agrarisch natuurbeheer worden door overheden mogelijkheden gezocht om te sturen op een meer duurzaam karakter van bedrijfsvoering. Natuur- en landschapskwaliteit en een aantrekkelijke woon- of recreatie-omgeving kunnen daarbij belangrijke drijfveren zijn. Hieronder volgen twee concrete voorbeelden.

- Rond Natura2000 gebieden is behoefte aan een globalere invulling van agrarisch beheer dan nu met beheerspakketten wordt uitgevoerd. Het gaat hier minder om de natuurwaarde in deze zgn. "buffergebieden", maar meer om het beperken van negatieve invloed van de omgeving op het Natura2000 gebied. Er kunnen bijv. voorwaarden gesteld worden aan (een hoger) waterpeil, bemesting, ammoniakuitstoot, gewasbescherming. Met weinig extra inspanning en kosten zouden deze voorwaarden gekoppeld kunnen worden aan het leveren van aanvullende natuur- en landschapswaarde, zoals de NLN die kan leveren. Het agrarisch gebied onder NLN zou bijvoorbeeld aanvullend fourageergebied kunnen opleveren voor vogels die in het Naturagebied een rustplek vinden.
- Daarnaast kunnen NLN-bedrijven recreatieve waarde hebben en dit versterken met het ontwikkelen van recreatieve voorzieningen als neventak. Een vergelijkbare toepassing van NLN is ook denkbaar in uitloopgebieden van steden of in waterwingebieden.

- Enkele provincies werken een nieuwe invulling van omgevingsvergunningen uit: de Brabantse Zorgvuldigheidsscore, het Groninger Verdienmodel. Uitgangspunt is daarbij dat bedrijven ontwikkelings- of uitbreidingsmogelijkheid wordt geboden, als het bedrijf daarbij ook bijdraagt aan de omgevingskwaliteit. Naast "grijze" milieu-eisen wordt daarbij gedacht aan groene – landschappelijke – kwaliteit. De NLN is een mooi, zij het ook ambitieus – voorbeeld hoe dit zou kunnen worden uitgewerkt. De meest eenvoudige invulling afgeleid van de NLN zou de eis van 40% groen erf kunnen zijn. Met nadere uitwerking van variatie aan groene elementen, en nestvoorzieningen (voorwaarde 5 van NLN) die het erf zou moeten bevatten, is de kwaliteit te verhogen.

Samengevat:

Inhoudelijk biedt de NLN goede kansen voor uitwerking in duurzaamheidsprogramma's, certificering en ruimtelijke ordening. De hoge ambitie en de integratie van perceel- erf en landschapselementen vormen een interessante uitdaging.

Kinderen leren op het erf van Stegeman het ringen van jonge grauwe kiekendieven

10. Conclusies en aanbevelingen

10.1 Conclusies

Na deze pilot Natuur- en Landschapsnorm met 19 bedrijven kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

Werving en deelname

1. De groep pilotbedrijven betreft zowel bedrijven met als zonder ervaring met natuur- en landschapsbeheer. In de pilot is het gelukt om ook bedrijven zonder ervaring te stimuleren en enthousiast te maken.
2. In deelname, uitvoering en enthousiasme is nauwelijks verschil te constateren tussen de biologische en de gangbare deelnemers. De NLN bleek voor beide bedrijfstypen goed uitvoerbaar.
3. De motivatie om aan de NLN deel te nemen varieert per regio en bedrijf. In de regio Oost benoemen alle deelnemers de verantwoordelijkheid die ze voelen voor het oude coulissenlandschap, vaak in relatie tot het combineren van de NLN met een duurzaam, verbreed bedrijf. In de regio Zuidwest wordt het opdoen van kennis over natuur het vaakst genoemd als motief om deel te nemen en in de regio Noord het anticiperen op het GLB, hoewel dat ook benoemd wordt in de andere regio's. Sommigen zijn ook ingestapt omdat ze al met het landschap bezig waren. Drie deelnemers willen laten zien dat ook in zogenoemde "witte gebieden" boeren goed en efficiënt kunnen bijdragen aan het landschap.
4. Het overgrote deel van de deelnemers geeft aan het een sterk punt van de NLN te vinden dat de boer zelf de invulling van de 5% mag bepalen, passend bij de streek en passend bij de bedrijfsvoering. Ze kiezen daarbij voor de minder productieve randen en hoeken. "De ondernemer weet dat zelf het beste."
5. Tijdens de werving zijn een aantal belangstellenden afgehaakt om de volgende redenen:
 - a. Bedrijven vonden het een te grote inspanning om te voldoen aan de voorwaarde gevarieerd grasland (voor intensieve melkveebedrijven)
 - b. Bedrijven voldeden al volledig aan de 5% norm en waren daardoor niet geschikt voor de pilot

- c. Het erf voldeed niet aan het criterium 40% groen
- d. Het uit productie halen van 5% grond werd als een te grote inspanning ervaren. Dit geldt voor enkele intensieve melkveebedrijven en fruitteeltbedrijven. Deze 5% was de eerste hobbel, en de vergoeding werd door deze bedrijven als onvoldoende compensatie beschouwd.

6. Deelname aan regionale- en landelijke bijeenkomsten is door de deelnemers als zeer inspirerend ervaren.

Uitvoering inhoudelijk

7. De uitvoering van de NLN-pilot is goed gelukt. Deelname aan de pilot heeft er bij velen toe geleid dat de belangstelling voor het inpassen van natuur en landschap en het enthousiasme is gegroeid tijdens het project (zie Bijlage 1).
8. Het voldoen aan de 6 NLN-voorwaarden levert bij de pilot-deelnemers weinig problemen op. De invulling van de 5% landschapselementen kost wel de nodige inspanningen en veel deelnemers geven aan dat het uit productie nemen van cultuurgrond voor landschapselementen alleen maar haalbaar is als daar een juiste vergoeding tegenover staat. Het beheer van de landschapselementen is goed opgepakt. Het afvoeren en verwerken in de bedrijfsvoering van maaisel was voor enkele boeren al een normale gang van zaken, maar voor een deel van de gangbare boeren was dit nieuw. Zij kijken er nu anders tegenaan en gaan er bewuster mee om. Vrijwel alle deelnemers hebben meer kleine maatregelen genomen dan afgesproken voor de fauna, zoals het ophangen van nestkasten, vooral voor boerenerfvogels.
9. De voorwaarde gevarieerd grasland en vruchtwisseling kost de deelnemers geen extra inspanning (op één deelnemer na), evenals de voorwaarde groen erf. Alle geselecteerde bedrijven voldeden vooraf al aan deze voorwaarden. Dat zal niet voor alle agrarische bedrijven van Nederland gelden, maar dit is niet nader onderzocht.
10. Vrijwel iedere deelnemer vindt de NLN een goed integraal pakket.

Uitvoering Organisatorisch

11. Flexibele invulling van de NLN maatregelen is een belangrijke succesfactor van de NLN-aanpak, voor zowel werving, het inpassen in de bedrijfsvoering en dientengevolge de kwalitatief goede uitvoering van maatregelen.
12. Verdere succesfactoren zijn volgens de deelnemers de aansluiting bij de landbouwpraktijk, de boer in de lead, goede begeleiding door de regio-coördinatoren, kennisuitwisseling met collega's, feedback en waardering bij burgers maar ook collega boeren, integrale aanpak percelen-erf-landschapselementen. Door mee te doen aan de pilot zijn ze anders gaan kijken, met meer belangstelling en zien ze ook meer verschillende planten en dieren dan voorheen.
13. Passerende burgers, recreanten en bezoekers van het bedrijf waarderen de NLN-inspanningen van de deelnemende bedrijven. Dit blijkt uit interviews die zijn gehouden, en uit reacties die de ondernemers zelf krijgen. De flexibele invulling met een grote rol voor de boer zelf spreekt ook burgers aan. Vooral bloemrijke akkerranden oogsten veel lof. Ook ervaren deelnemers waardering en positieve belangstelling van collega-boeren.
14. De hoogte van de vergoeding in de NLN-pilot (160 €/ha) wordt als voldoende ervaren voor akkerbouwers en melkveehouders.
15. De tijdens de pilot berekende kosten voor het beheer van NLN op basis van werkelijk bestede tijd komen lager uit dan de vooraf berekende NLN vergoeding in de pilot. Dit is te verklaren doordat in de registraties de werkelijke beheerskosten voor houtige beplantingen ontbreken, omdat die in de looptijd (onderhoud van sommige houtige elementen vindt maar eens in de 5 of 10 jaar plaats) van deze pilot niet realistisch vast zijn te stellen.
16. De gemiddelde kosten per ha. onder het vorige punt liggen lager dan de vooraf berekende kosten van 160 € per ha. De vooraf berekende kosten waren gebaseerd op de Catalogus Groenblauwe Diensten. Waarschijnlijk zijn de gemeten kosten lager doordat de genomen maatregelen goed aansluiten bij het bedrijfsstelsel waardoor de ondernemer zijn werkzaamheden efficiënt kan uitvoeren en het beheer minder tijd kost.

den efficiënt kan uitvoeren en het beheer minder tijd kost.

17. De effectiviteit van NLN kan worden versterkt door NLN in clustering of op gebiedsniveau toe te passen. Zo kunnen voor flora en fauna grotere en meer verbonden leefgebieden ontstaan. Ook voor de deelnemers zelf zijn er betere kansen om samen te werken in het beheer van landschapselementen, kennis uit te wisselen en koppelingen te maken aan neventakken zoals recreatie.

NLN in relatie met GLB en stimulering duurzaamheid

18. Met de NLN voorwaarden wordt voldaan aan de vergroeningseisen van pijler 1. NLN gaat veel verder in het beheer, en daarmee het realiseren van natuurkwaliteit. De vergroeningstoelage is daarmee geen directe prikkel om het NLN concept toe te passen. Het voldoen aan vergroeningsvoorwaarden in pijler 1 is voor bedrijven veel eenvoudiger dan het voldoen aan de NLN voorwaarden.
19. Inhoudelijk kan NLN dus een equivalent instrument bieden voor de vergroeningseisen, echter de gevraagde inspanning voor ondernemers is groter dan simpelweg voldoen aan de vergroeningseis. Het is overbodig om NLN te ontwikkelen als een equivalent alternatief voor de vergroeningsvoorwaarden zoals die nu zijn ingevuld.
20. De NLN pilot geeft inspirerende en praktische voorbeelden hoe de vergroeningsvoorwaarden kunnen worden ingevuld, zodat ze veel sterker bijdragen aan natuur- en landschapskwaliteit dan strikt vereist is onder het GLB.
21. In het kader van pijler 2 zijn de NLN voorwaarden 1 (5% streekeigen landschapselementen), 3 (natuurgericht beheer van de landschapselementen) en 5 (broed- en schuilgelegenheid kleine dieren) eenvoudig in te vullen met een combinatie van pakketten/diensten zoals die nu worden gebruikt in het agrarisch natuurbeheer.
22. In het kader van pijler 2 zijn de NLN voorwaarden 2 (diversiteit aan gewassen), 4 (beheersafval in de bedrijfskringloop) en 6 (op het erf minimaal 40% groen) moeilijker toe te passen. Juist deze NLN-

voorwaarden hebben toegevoegde waarde op een "klassieke" uitwerking van agrarisch natuurbeheer van bepaalde landschapselementen. De extra voorwaarden kunnen waarborgen dat deze landschapselementen worden omringd door percelen die ook bijdragen aan de natuur en landschapskwaliteit. Er zijn grote verschillen tussen de bedrijven in de hoeveelheid tijd en kosten die aan het beheer besteed worden.

10.2 aanbevelingen

1. Beheer volgens NLN-voorwaarden kan via pijler 2 worden georganiseerd, indien collectieven dit opnemen in hun gebiedsofferte. Zij kunnen gebruik maken van voor hun gebied waardevolle componenten van de NLN, en desgewenst voorwaarden meer regiospecifiek invullen.
2. Voorwaarden voor natuur en landschapsbeheer kunnen globaal en flexibel worden ingevuld zoals in de NLN is gedaan, mits er voldoende vertrouwen is tussen financiers en uitvoerders. In het NLN project was dat eenvoudig uit te voeren door vrij intensieve begeleiding. Uitvoering is echter ook denkbaar door ondernemers samen in een gebiedscollectief een bedrijfsnatuurplan te laten opstellen, en controle hierop uit te voeren zoals dat in GLB-pilots met schouwcommissies wordt uitgevoerd.
3. In NLN worden voorwaarden zoals die nu in het GLB worden uitgewerkt deels in pijler 1, deels in pijler 2, efficiënt en effectief gecombineerd. Bij de uitwerking van agrarisch natuurbeheer vanuit provincies is het de vraag of hierbij gebruik wordt gemaakt van kansen die pijler 1 biedt. Dit geldt met name in akkerbouwgebieden waar 5% EFA kan worden benut. De vergroeningstoelage uit pijler 1 kan worden benut om stroken grond uit productie te halen, met financiering uit pijler 2 kan deze grond natuurgericht worden beheerd. Provincies kunnen meer agrarische natuur realiseren door middelen uit pijler 2 slim te combineren met middelen die agrariërs uit pijler 1 krijgen voor EFA gebieden.

Toepassing van NLN in het bedrijfsleven

4. De NLN aanpak is met de flexibele invulling, maatwerk leveren, de begeleiding, kennisuitwisseling, zichtbaar en beleefbaar resultaat uitstekend geschikt voor toepassing in duurzaamheidsprogramma's van het bedrijfsleven.
5. Zowel onderdelen van de NLN als het totaalconcept NLN zijn uit te werken tot een certificeringsinstrument. Hierbij kunnen de minder strak controleerbare onderdelen in een aanvullend plan worden omschreven en gemonitord. Dit is nog niet uitgewerkt als onderdeel van de huidige pilot, en moet dus nog apart ontwikkeld worden.

Toepassing van NLN in het omgevingsbeleid

6. NLN kan in het omgevingsbeleid worden toegepast waar natuur en landschap een steeds belangrijker rol spelen. Mogelijke toepassing zou bijv. kunnen in buffergebieden rond Natura2000 gebieden of uitloopgebieden rond steden. Een mogelijke instrument hiertoe zou de koppeling aan omgevingsvergunningen kunnen zijn.

NLN in de toekomst

7. De huidige deelnemers zien NLN graag opgenomen in de nieuwe pakketten voor agrarisch natuurbeheer. ANV's zouden de uitvoering kunnen begeleiden; het gaat om begeleiden, motiveren en adviseren ervan uitgaande dat er voldoende ecologische kennis aanwezig is bij de diverse verenigingen. De NLN kan worden toegelicht door de nu deelnemende bedrijven via excursies. Aan de NLN zou meer bekendheid gegeven dienen te worden. De deelnemers willen wel de rol van ambassadeur van de NLN op zich nemen.
8. Enkele deelnemers pleiten ervoor om ook voorwaarden op perceelsniveau op te nemen, zoals het beperken van het gebruik of het inzetten van specifieke bestrijdingsmiddelen.

9. Als de pilot voor de deelnemers eind 2013 afloopt gaan de meeste deelnemers "er gewoon mee door." In de regio Noord laten enkele akkerbouwers het afhangen van de eisen van het GLB. In Zuidwest gaat één deelnemer ermee stoppen als er verder geen vergoeding meer komt. In Oost willen de deelnemers alle nieuwe elementen (struwelen en singels) handhaven.
10. De voorbeelden die de NLN-bedrijven hebben ontwikkeld kunnen als voorbeeld worden gebruikt van een hoogwaardige invulling van vergroeningsvoorwaarden van GLB-pijler 1.
11. Benut de ervaring van NLN met koppeling van voorwaarden uit pijler 1 en pijler 2, en speel hierop in met de provinciaal te ontwikkelen doelenkaders.
12. Benut ervaringen van NLN, met globale uitwerking van voorwaarden en opstellen van checklists, bij de uitwerking van gebiedsoffertes.
13. Benut en verspreid ervaringen van NLN naar provincies, collectieven en boeren zoals die zijn vastgelegd in documenten met regiospecifieke elementen, checklists, adviezen over beheer van akkerranden en van slootkanten.

11. Literatuur

- Alebeek, F. van**, 2012. De keuze van inheemse zaad- mengsels voor streekeigen landschapselementen in de Natuur- en landschapnorm (NLN). Advies aan deelnemers van de Pilot Natuur- en Landschapnorm (NLN). PPO Brochure, Wageningen Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO). 4 p.
- Alebeek, F. van**, 2012. Natuurgericht maaien van gras-kruiden vegetaties. Advies aan deelnemers van de Pilot Natuur- en Landschapnorm (NLN). PPO Brochure, Wageningen Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO). 3 p.
- Alebeek, F. van**, 2011. Het gebruik van inheems zaad en plantmateriaal voor de inrichting van streekeigen landschapselementen. Advies aan deelnemers van de Pilot Natuur- en Landschapnorm (NLN). PPO Brochure, Wageningen Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO). 3 p.
- Alebeek, F.A.N. van; Dekking, A.J.G.** (2011) Duurzaamheidsprestaties op het gebied van Natuur en Landschap : deelstudie van duurzaamheidprestaties van de Nederlandse biologische landbouw Lelystad : Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Business Unit Akkerbouw Groene Ruimte en Vollegrondsgroenten, - p. 36
- Joldersma, J., N. Oerlemans, H. Kloen & J.A. Guldmond**, 2002 Samen werken aan het landschap. Voorbereiden en uitvoeren van een gebieds natuurplan door een Agrarische Natuur Vereniging. CLM-rapport 525.
- Kleijn, D.**, 2013. De effectiviteit van Agrarisch Natuurbeheer. Achtergronddocument bij RLI advies Onbeperkt houdbaar. Alterra.
- Kloen, H.; Tolkamp, W.; Stortelder, A.H.F.; Corporaal, A.**, 2009. Op weg naar een Natuur- en Landschapnorm : eerste verkenning van de inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap. Wageningen: Alterra rapport 1938
- Kloen H., W. Tolkamp**, A.H.F Stortelder en S. Willems, 2010. Op weg naar een Natuur- en landschapnorm - II. Aanvullende verkenning van inzet en draagvlak voor natuur en landschap bij biologische bedrijven. Wageningen: Alterra rapport 2072
- Manhoudt, A.G.E.** en G.R. de Snoo, 2003. 'A quantitative survey of semi-natural habitats on Dutch arable farms.' In: Agriculture, Ecosystems and Environment 97: 235-240
- Onbeperkt houdbaar** - naar een robuust natuurbeleid, 2013. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, rapport 2013/02, 132 pp.
- Moorsel, E. van**, e.a., 2010. Nederlandse Catalogus Groenblauwe diensten. December 2006/ maart 2007- vastgestelde versie, Juli 2010- 1e herziene versie. Utrecht, Dienst Landelijk Gebied.
- Natuurpact, 2013.** ontwikkeling en beheer van natuur in Nederland. Notitie over het bestuursakkoord natuur voor rijk en provincies. Zie www.portaalnatuurenlandschap.nl/assets/natuurpact.pdf
- Stortelder, A.H.F., F.A.N. van Alebeek, H. Kloen en A.J. Visser**, 2013. Natuur- en Landschapnorm. Eerste ervaringen met 20 bedrijven. Wageningen, Alterra, Alterra Rapport 2433.
- Stortelder, A., F. van Alebeek & H. Kloen**, 2011. Natuur- en Landschapnorm (NLN). Pilot vergoedingssystematiek voor natuur- en landschapsdiensten op biologische en gangbare landbouwbedrijven. Wageningen UR, Alterra, Intern Rapport (projectcode 5238352-01)
- Stortelder, A., F. van Alebeek, H. Kloen & A. Visser**, 2012. Pilot study to test a new Nature and Landscape Scheme (Dutch acronym: NLN) for farmers. Article presented at "Agriculture in an urbanizing society", the International Conference on Multifunctional Agriculture and Urban-Rural Relations, Wageningen, NL, April 1-4, 2012. 8 p.
- Stortelder, A.H.F. et al.**, 2008. Biologische bedrijven als Ark van Noach. Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1711.
- Stortelder, A.H.F. et al.**, 2001. De slechtste grond is de beste. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 312.
- Stortelder, A.H.F. et al.**, 2005. Streekeigen natuur. Identiteit en diversiteit van Nederlandse landschappen. Wageningen, Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1111.
- Stortelder, A.H.F.**, 2009. Van je relaties moet je het hebben. Biologische landbouw rond natuurgebieden in de EHS; een meerwaarde? Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1983.
- Stortelder, A.H.F. en M. Kiers**, 2011. Boeren voor Natuur, waar kan dit concept met succes worden ingevoerd? Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 2145.
- Venema, G. et al.**, 2012. Kijk op multifunctionele landbouw. Omzet en impact 2007-2011. Publicatie LEI 12-040 LEI/Wageningen UR
- Vogelzang, T.A., H. Kloen, J. Westerink en S.R.M. Janssens**, 2009. Natuurakkers in het Buytenland - Bedrijfsconcepten voor het samengaan van natuur en akkerbouw. Rapport 20092040, LEI Wageningen UR, Den Haag

Websites:

Akkoord Europees landbouwbeleid 2014 – 2020, 26 juni 2013. Zie:

<http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ez/nieuws/2013/06/26/europees-landbouwbeleid-ingrijpend-hervormd.html>

<http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ez/nieuws/2013/12/06/veel-groene-mogelijkheden-voor-ondernemende-boeren.html>

Besloten website Pilot NLN (<http://multifunctionelelandbouw.net/netwerk/pilot-natuur-landschapsnorm>) voor deelnemers, projectteam en BC

Openbare website voor externe contacten: <http://www.wageningenur.nl/nl/show/Natuur-en-Landschapsnorm.htm>.

Naast een beknopte uitleg van de doelstellingen van de pilot staat daar ook een kaart met de ligging van alle pilotbedrijven.

Bijlage1. Voorbeeld bedrijfsnatuurplan

Deelnemend bedrijf: Akkerbouwbedrijf Leen de Geus

Naam ondernemer	Leen de Geus
Adres	Mookhoek 53
Postcode	3293 AC
Plaats	Mookhoek
Telefoon	078 6731271 (0622580649)
E-mail	Leen.geus@planet.nl
Bio/gangbaar	Gangbaar
Sector	Akkerbouw
Bodem	Klei
Bedrijfsomvang	50 ha
Oppervlakte erf	1 ha

Inleiding

Het bedrijf van Leen de Geus ligt in het dorp Mookhoek in de Hoeksche Waard. De Geus heeft een gangbaar akkerbouwbedrijf met 5 soorten gewassen. Hij is actief met randenbeheer: 1,2 ha FAB-rand en 0,5 ha vogelrand. Voor de randen krijgt hij nu een vergoeding van de Stichting De Rietgors. De Geus is deelnemer aan de NLN pilot, omdat hij duurzame akkerranden en het vergroten van de biodiversiteit belangrijk vindt. Daarbij wil hij meer leren over natuurgericht beheer en kan hij zijn ervaringen uitwisselen met andere deelnemers.

Leen de Geus, naast een vogelrand

Voorraanzicht erf de Geus

Achterkant erf

Kruidenrand naast het erf

pony-weitje

Volledig beheerde sloot, nu nog geklepeld

Samenvatting hoe aan de zes NLN voorwaarden wordt voldaan

		huidig	benodigde verandering
1. minimaal 5% streekeigen landschapselementen			
	ha.	2,23 4,5%	0,27 extra, nl.
2. diversiteit aan gewassen (minimaal 4 gewassen, gevarieerde grasmat)			
akkerbouw		voldoet met 6 gewassen	
% gevarieerde grasmat		nvt	
3. natuurgericht beheer van de landschapselementen;			
nat		voldoet deels	maaisel afvoeren
kruidachtig		1 x maaien en afvoeren	
houtig		N.v.t.	
erf		Voldoet	
4. alle beheersafval in de bedrijfskringloop			
		Nog niet voor het slootmaaisel	maaisel hergebruiken
5. broed- en schuilgelegenheid weidevogels			
kleine maatregelen		nvt	
		3	2 bijenhotel steenhoop
6. op het erf minimaal 40% groen			
	ha,	0,50	
	%	50%	
		voldoet ruim	

Landschapselementen

Voorwaarde 1: Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als productiegrond benut wordt.

Het bedrijf moet minimaal 2,45 ha streekeigen landschaps-elementen hebben om aan voorwaarde één te voldoen. De huidige oppervlakte van 2,23 ha wordt met minimaal 0,27 ha uitgebreid.

Bestaande landschapselementen:

1. Kruidenranden langs de meeste perceelsranden, t/m 2011 met vergoeding van Stichting De Rietgors.
2. Vogelakkerrand aan de rand van derde perceel.
3. Sloten langs erf en een sloot dwars op kavel in volledig beheer.
4. Sloten langs percelen in gedeeld beheer
5. Twee wilgen in de rand van tweede perceel.

Oppervlakte en beheer:

Bestaande landschapselementen	Lengte (m)	Breedte (m)	Oppervlakte (ha)	Beheer
1. kruidenrand			1,20	1-2 x maaien en afvoeren
2. vogelakker	500	10	0,50	
3. sloten langs erf	910	4	0,36	1-2x maaien en maaisel afvoeren
4. sloten langs perceel	833	2	0,1666	1-2x maaien en maaisel afvoeren
5. twee wilgen			0,00	1x per 3 jaar dunnen
Totale oppervlakte			2,23	

Nieuwe Landschapselementen:

6. Overhoeken benutten onder de drie grote hoogspanningsmasten d.m.v. struikjes en kruiden plaatsen en te beheren.
7. Nieuwe kruidenrand voor het sportveldje en in het zicht van een aantal bewoners van Mookhoek.
8. Overhoek naast de mest silo met kruidige elementen en houtige elementen, dit is een lastig hoekje om te bewerken.
9. Overhoek op het perceel voor de burens met als doel om daar een meerjarig kruidenmengsel te zaaien en te beheren om het perceel makkelijk bewerkbaar te maken.

Het behouden van de vogelakkerrand en het proberen af te wisselen met verschillende aantrekkelijke kruiden/granen voor vogels.

Oppervlakte en beheer:

Nieuwe landschapselementen	Lengte (m)	Breedte (m)	Oppervlakte (ha)	Beheer
6. overhoeken hoogspanningsmasten			0,04	1-2 x maaien en afvoeren
7. nieuwe kruidenranden			0,34	1-2 x maaien en afvoeren
8. overhoek nabij mest silo			0,02	1-2 x maaien en afvoeren
9. overhoek mookhoek			0,12	1-2 x maaien en afvoeren
Totale oppervlakte			0,52	

De benodigde verandering is 0,27 ha. De voorgestelde nieuwe landschapselementen zijn 0,52 ha. Daarom is het mogelijk om de vogelrand (bestaande landschapselement) te versmallen van 10 m (0,5 ha) naar 5 m breed (0,25 ha).

Andere voorwaarden

Voorwaarde 2: Er is een grote diversiteit aan gewassen op het bedrijf, tot uiting komend in een bouwplan van minimaal 4 verschillende soorten gewassen in de akkerbouw en tuinbouw, en een gevarieerd grasland voor de veehouderij.

De Geus teelt meer dan vier verschillende soorten gewassen, namelijk wintertarwe, zomertarwe, gerst, aardappelen, uien, suikerbiet en spruiten. De meeste gewassen worden 1:4 geteeld, alleen tarwe komt soms binnen 4 jaar terug op eenzelfde perceel.

Voorwaarde 3: De ondernemer draagt zorg voor een actief natuurgericht beheer van de landschapselementen.

De Geus beheert de akkerranden en houtige elementen op het erf al natuurgericht. De slootkanten worden wel gemaaid, echter het maaisel blijft nu nog liggen. Het plan is om het slootmaaisel en het maaisel van de kruidenranden af te voeren en te hergebruiken.

Voorwaarde 4: Al het beheersafval van de landschapselementen wordt in de bedrijfskringloop (inclusief energiekringloop) opgenomen.

Het maaisel van de kruidenranden krijgt nu meestal bestemming als paardenhooi, dat kan zo blijven. Het plan is om het slootmaaisel uit de slootkant af te voeren en te hergebruiken op de akkers. Hij denkt in eerste instantie aan het maaisel op de akkers zelf in te werken, evt. is compostering een optie.

Voorwaarde 5: Vogels en andere dieren worden zoveel mogelijk broed- en schuilgelegenheid geboden.

Op het bedrijf komen weinig weidevogels voor, de Geus zoekt wel actief de nesten op, bij bewerkingen verplaatst hij de nesten. De schuur is toegankelijk voor boerenzwaluwen en sinds een jaar hangt er een nestkast voor kerkuilen, die soms bezocht wordt. Op het erf hangen diverse nestkasten voor zangvogels. Daarnaast kiest hij voor aanleg van de volgende voorzieningen: een steenhoop en een bijenhotel.

Voorwaarde 6: Op het erf wordt minimaal 40% van het oppervlak besteed aan groen.

Het klassieke erf met fraai boerderijpand is 50% groen. Het groen bestaat uit enkele grasstroken, siertuin en goed ontwikkelde houtsingels met gevarieerde samenstelling. Ook is er een ponyweitje. Bij dit weitje kan de natuurwaarde wat verhoogd worden door het sloottalud wat flauwer te maken en uit te rasteren, en enkele (knot) bomen te plaatsen.

Financiering en vergoeding

Beheersvergoeding € 8160,- per jaar (excl. deelnamevergoeding). Eventuele inrichtingskosten (maximaal € 1000,- eenmalig) voor aankoop van zaadmengsels en plantsoen.

Kaart

Het erf met 50% groen (bron: www.edugis.nl, situatie 2011)

